

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Валерій Ластовський

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Навчальний посібник

КИЇВ 2017

УДК 340.15

Л 23

*Розглянуто та рекомендовано до друку Головною вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
Протокол №10 від 30 листопада 2017 р.*

Рецензенти:

Волошин Ю.О. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, зав. кафедри міжнародного права Національного авіаційного університету;

Ігнатенко М.М. – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»;

Мотлях О.І. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, зав. кафедри правознавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. – 195 с. – [Укр.мова].

У навчальному посібнику представлені основні етапи історії держави і права зарубіжних країн від найдавніших часів. Розглядаються найважливіші історико-правові факти та функціонування державно-правових інститутів в контексті процесу історичного розвитку суспільств і цивілізацій світу.

Рекомендується для студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією держави і права.

ISBN 978-966-602-239-7
УДК 340.15

© Ластовський В.В., 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
------------	---

Частина 1

Розвиток держави і права Стародавнього світу та Середньовіччя

Тема 1. Історія держави і права зарубіжних країн як наука	7
Тема 2. Держава та право країн Стародавнього Сходу.....	12
Тема 3. Держава та право Стародавньої Греції	22
Тема 4. Держава та право Стародавнього Риму	31
Тема 5. Держава та право в ранньофеодальній Європі.	37
Тема 6. Держава і право Візантії.....	44
Тема 7. Держави древньої Америки	51
Тема 8. Держава та право в Арабському халіфаті.	58
Тема 9. Держава та право в станово-представницьких монархіях Європи	64
Тема 10. Держава та право в абсолютних монархіях Європи.....	69
Тема 11. Розвиток державності у слов'янських народів.....	74
Тема 12. Держава та право феодальних республік	79
Тема 13. Держава та право Московської держави.....	87
Тема 14. Держава і право феодальних країн Азії та Африки.....	92

Частина 2

Розвиток держави і права Нового та Новітнього часу

Тема 15. Розвиток буржуазної держави та права у Великобританії.....	103
Тема 16. Розвиток буржуазної держави та права у Франції.....	108
Тема 17. Розвиток буржуазної держави та права в Німеччині.....	113
Тема 18. Розвиток буржуазної держави та права в США.....	117
Тема 19. Державність та право у слов'янських країнах ХІХ – поч. ХХ ст. ..	122
Тема 20. Розвиток держави та права в Російській імперії.....	125
Тема 21. Виникнення і розвиток буржуазних держав та права в Латинській Америці і Азії	133
Тема 22. Держава та право Великобританії в новітній час	139
Тема 23. Держава та право Франції в новітній час	144
Тема 24. Держава та право Німеччини в новітній час	148
Тема 25. Держава та право США в новітній час	153
Тема 26. Держава та право Японії в новітній час	158
Тема 27. Держава та право Російської федерації в період формування і розпаду СРСР.....	163
Тестові завдання	169
Із історії покарань і судових процесів (міні-практикум).....	176
Термінологічний словник.....	183
Рекомендована література (до всього курсу)	193

ВСТУП

Історія не є наукою, котра нічому не вчить (за досить поширеним побутовим уявленням, а не за цитатою від класика і тим більше за його розумінням). Навпаки, вона дає для вдумливої особистості величезний матеріал для пізнання світу у всій його різноманітності. У вступній частині до своїх «Лекцій по філософії історії» Г.В.Ф. Гегель написав, що всесвітня історія – це прогрес в усвідомленні свободи, який ще потрібно пізнати у його власній необхідності. Власне, історія і є тією наукою, яка вивчає і показує саме цей постійний рух як особистості, так і певних спільнот (чи то соціальних, чи то етнічних) до свободи, що й відображається у процесі руху від рабовласницької держави до сучасної демократичної.

Історія держави і права зарубіжних країн є не лише невід'ємною складовою частиною навчального процесу студентів різних спеціальностей (у першу чергу таких як «Правознавство», «Міжнародне право» тощо), але й обов'язковою умовою їхнього загальносвітоглядного розвитку. Майбутньому фахівцю необхідно усвідомити, що його професійний рівень залежить від багатьох чинників, одним із яких є розуміння світового процесу розвитку державності і становлення правових інститутів у різних країнах світу, їхній взаємозв'язок і взаємодоповнюваність. Набуття цих знань особливо необхідне з огляду на те центральне місце, яке займають правознавці в процесі становлення правової держави в Україні. За словами відомого французького філософа XVIII ст. Поля Гольбаха, «правосуддя є основою всіх суспільних добродієностей». А саме в процесі навчання і накопичення відповідної інформативної бази у студента формується історична і правова свідомість, і це, в свою чергу, допомагає йому займати виважену позицію в суспільно-політичному житті, слугувати справжнім інструментом зв'язку між державою і суспільством, забезпечувати розумне співвідношення між ними.

У будь-якій навчальній дисципліні завжди присутній історичний елемент. Свого часу інший відомий французький історик вже минулого XX століття

Марк Блок зауважив, що «незнання минулого обов'язково призводить до нерозуміння сучасного». Що ж може бути ще важливішим для юриста, як не ясне усвідомлення вже існуючих державно-правових явищ? Адже вірна оцінка юридичних фактів, законодавства, нормативних документів та їхніх положень можлива лише з огляду на середовище їхнього виникнення, на конкретні історичні реалії (як у минулому, так і в сьогоденні). Тому майбутнім фахівцям варто звернути особливу увагу на слова ще одного відомого француза, але вже правознавця, Рене Давида: «Суть підготовки юриста не в тому, щоб він вивчив напам'ять і в деталях діючі сьогодні норми. Навряд чи це знадобиться йому через десять років у професійній діяльності, для котрої більша частина цих норм буде не потрібна. Але йому важливо розуміти структурний взаємозв'язок норм, терміни, якими вони оперують, способи, якими користуються для фіксації норм і їхнє узгодження між собою». Саме з огляду на це для студента просто необхідно уявити собі той взаємозв'язок, що існує між минулим, сьогоденням і майбутнім державно-правових процесів.

Призначення даного навчального посібника полягає, перш за все, у наданні можливості студенту конспективно, загально ознайомитися із усіма найважливішими темами курсу з історії держави і права зарубіжних країн. Звичайно, сам по собі конспект лекцій ще не є повноцінним підручником і не може його замінити. Але призначення його якраз і полягає в тому, щоб виступити додатковим засобом у навчальному процесі. Переслідується мета передовсім спонукати студента (чи будь-кого, хто цікавиться проблемами історії держави і права) до ознайомлення із найбільш важливими історико-правовими фактами та головними державно-правовими інститутами в минулому, до засвоєння найбільш важливого навчального матеріалу та до особистого пошуку інформаційного матеріалу і поглиблення вже отриманих знань.

Кожна тема (усього – 27) із курсу лекцій містить план, основні ключові поняття, що використовуються в лекції, конспективний текст лекції, питання для самоконтролю та рекомендовану спеціальну літературу. До курсу лекцій також додаються тестові завдання, термінологічний словник і міні-практикум,

які повинні закріпити отримані студентом знання. У кінці пропонується перелік основної навчальної літератури до всього курсу – базових і додаткових підручників, навчальних і методичних посібників, хрестоматій.

Читачу цього навчального посібника перед початком засвоєння матеріалу варто звернути увагу на один відомий афоризм Г.В.Ф. Гегеля, що відноситься до його т.зв. Йенського періоду (1801-1807): «Вивчити – значить зрозуміти правильність того, що думали інші. Але не можна пізнати речі, якщо від початку виходити з їх хибності».

ЧАСТИНА 1
РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ТЕМА 1

Історія держави і права зарубіжних країн як наука

1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн.
2. Методологія науки і курсу історії держави і права.
3. Джерела і періодизація.

Ключові поняття: історія держави і права, наука, розвиток, державно-правові інститути, хронологічна послідовність, закономірність, методологія, джерела, періодизація, цивілізація.

1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн. Історія держави і права зарубіжних країн належить до циклу теоретико-правових дисциплін і за своїм характером вона є історико-юридичною наукою, в основі якої дослідження правових явищ виключно на історичних джерелах та матеріалах. Тому, зрозуміло, ця наука тісно пов'язана із всесвітньою історією, політичною історією, політологією, теорією держави і права, історією вчень про державу і право та ін.

Історія держави і права зарубіжних країн досліджує виникнення, розвиток, функціонування держави і права в рамках цивілізаційних процесів різних країн світу, що впливали на історію розвитку державності взагалі. Але, на відміну від інших дисциплін, вона вивчає конкретні процеси розвитку державно-правових інститутів і явищ, у тому числі зачіпає проблеми виникнення і розвитку інституту прав людини і громадянина, ідеї правової держави, федералізму, поділу влади, парламентаризму, основних інститутів приватного і публічного права.

Отже, історія держави і права вивчає державу і право окремих країн світу в процесі їхнього виникнення і розвитку в конкретно-історичній обстановці, за принципом хронологічної послідовності, на основі виявлення як загальноісторичних закономірностей цих процесів, так і закономірностей, що діють у рамках тих історичних епох, котрі є найважливішими ступенями в розвитку конкретних суспільств і цивілізацій.

2. Методологія науки і курсу історії держави і права. Вивчення історії держави і права зарубіжних країн неможливе лише способом механічного накопичення фактичного історичного матеріалу. Наукове пізнання цієї дисципліни можливе лише за допомогою спеціальних методів дослідження, до яких належать:

1) *діалектичний метод*, за допомогою якого розкривається взаємозалежність і взаємопов'язаність суспільно-природних процесів розвитку;

2) *історичний метод*, за допомогою якого аналізується зміст історичного процесу і властивих йому причинно-наслідкових зв'язків;

3) *системно-структурний метод*, за допомогою котрого виявляються елементи, що забезпечують єдність системи, вивчається взаємозалежність цих елементів;

4) *порівняльно-історичний метод*, за допомогою якого конкретні державно-правові явища вивчаються шляхом співставлення і порівняння;

5) *статистичний метод*, за допомогою котрого досліджуються кількісні характеристики історичного процесу (темпи росту, поширення та ін.).

Позитивні результати при вивченні історії держави і права зарубіжних країн може дати лише комплексний підхід у використанні методології.

3. Джерела і періодизація. «Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» (Історичне джерелознавство. К., 2002. С. 68). При вивченні історії держави і права зарубіжних країн необхідно враховувати, що основними джерелами цієї науки є як власне пам'ятки права тієї чи іншої епохи або країни (акти, угоди, закони, кодекси, конституції, інші офіційні

документи), так і твори, що носять описовий (і, відповідно, суб'єктивний) характер, але містять цінну інформацію щодо устрою держав, їхніх правових систем, особливостей історичного розвитку (хроніки, аннали, літописи, мемуари, твори сучасників, епістолярна спадщина тощо).

Історія держави і права зарубіжних країн хронологічно поділяється на такі основні періоди (при цьому слід враховувати, що періодизація не має абсолютного характеру):

- історія Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.); у цей період панує рабовласницький тип держави;

- історія Середніх віків (V – сер. XVII ст.); у цей період панує феодальний тип держави;

- історія Нового часу (сер. XVII – поч. XX ст.); у цей період формується і панує буржуазний тип держави;

- історія Новітнього часу (XX – XXI ст.); у цей період відбувається формування сучасного (демократичного) типу держави.

Уявляється можливим і перспективним також представлення і дослідження історії держави і права *в контексті цивілізаційних процесів* (напр., на основі цивілізаційної теорії А.Дж. Тойнбі). В такому випадку загальна тематика історії держави і права могла б бути представлена наступним чином: історія держави і права єгипетської цивілізації, історія держави і права шумерської цивілізації, історія держави і права давньокитайської цивілізації, історія держави і права західної цивілізації і т.д. Позитивним тут буде, безперечно, вивчення еволюції державно-правових процесів в їх єдності, безперервності і взаємопов'язаності в рамках єдиної цивілізаційної системи, а не лише окремо взятої держави.

Питання для самоконтролю

1. Поняття історії держави і права зарубіжних країн.
2. Методи наукового пізнання історії держави і права зарубіжних країн.
3. Джерельна база історії держави і права зарубіжних країн.
4. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн.
5. Співвідношення історії держави і права зарубіжних країн з іншими науками.

Рекомендована література

1. *Бостан Л.* Предмет історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни: інновації у вивченні // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1.
2. *Бростан С.* Ціннісний вимір держави // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – № 1.
3. *Вільчинський І.* Філософія історії. – К., 2009.
4. *Ермошин В.* Философия истории и государство // Государство и право. – 2005. – № 10.
5. *Завальнюк В.* Принцип історизму в право- і державознавстві // Право України. – 1998. – № 2.
6. Историко-правовые проблемы: Проблемы и перспективы / Отв. ред. В. Нерсисянц. – М., 1982.
7. Історичні джерела права: Навч. посібник / Уклад. В. Граб. – Полтава, 1998.
8. *Казимирчук В.* Право и методы его познания. – М., 1965.
9. *Ковалевский М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. – М., 1880.
10. *Максимейко Н.* Сравнительное изучение истории права. – Х., 1897.
11. Методология историко-правовых исследований / Отв. ред. В. Гулиев. – М., 1980.
12. *Музиченко П.* Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ // Юридична освіта і правова держава. – Одеса, 1997.
13. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. – К., 2000.
14. *Рабінович П.* Методологія вітчизняного праводержавознавства // Юридичний вісник України. – 9-15. XI. 2002. – № 45.
15. *Рабінович П.* Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4.

16. *Рубаник С.* История государства и права и история учений о праве и государстве: некоторые проблемы соотношения // Вестник Саратовского юридического института. – 2013. – № 2.
17. *Селіванов В.* Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства // Право України. – 1998. – № 12.
18. *Страхов М.* Методологічні основи вивчення і викладу історії держави і права зарубіжних країн // Проблеми методології сучасного правознавства : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (9-10 жовт. 1996 р., м.Київ). – К., 1996.
19. *Страхов М.* Методологічні основи історико-правової науки // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13-14 грудня 2002 р. – Х., 2003.
20. *Страхов М., Криворучко О.* Методологічні основи періодизації історії держави і права // Вісник академії правових наук. – 2003. – № 2-3.
21. *Темнов Е.* Деидеологизации методологических подходов в историко-политических и государственно-правовых исследованиях // Государство и право. – 1992. – № 3.
22. *Ухач В.* Наукові проблеми періодизації історії держави і права України // Юридичний вісник. – 2011. – № 2.
23. *Честнов І., Івіна М.* Методологія історико-правової науки в ситуації посткласики // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2.
24. *Шаляпин С.* «Феодальное право» или «Средневековое право»: к вопросу о терминологической определенности // Анналы юридичної історії. – 2017. – Т. I. – № 1.
25. *Шевчук Р.* Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – № 2.
26. *Шигаль Д.* Теорія історико-правового порівняльного методу // Проблеми законності. – 2013. – № 124.

ТЕМА 2

Держава та право країн Стародавнього Сходу

1. Державний та суспільний устрій і право в Стародавньому Єгипті.
2. Вавилонська держава.
3. Особливості розвитку державності Стародавньої Індії.
4. Держава і право Стародавнього Китаю.

Ключові поняття: східна деспотія, фараон, джаті, ном, раби, касти, варни, принцип таліона, ордалії, нубанда, чиновники, жерці, закони Хаммурапі, закони Ману, парішад, раджа-сабхі, ільк, ван, ді, сян, реформи Шан Яна, лі, конфуціанство.

Перші держави у світовій історії виникають у IV-III тис. до н.е. на Стародавньому Сході (Та-Кемет, Ларса, Ур, Вавилон, Магадха, Кошала, Шан, Чжоу та ін.). Для них характерна державна власність на землю, сталість сільської общини, значна роль храмів як духовно-релігійних центрів суспільства, наявність надмірної централізації управління, архаїзм правових норм, застій у розвитку суспільних відносин, панування державної ідеології. Держави Стародавнього Сходу були, як правило, типовими «східними деспотіями». Водночас деякі із них мали й риси протореспубліканського характеру.

Географічно Стародавній Схід охоплює простір від північно-східних територій Африканського континенту на заході аж до східних меж Азійського континенту та від територій Кавказьких гір і Паміру на півночі до південних меж Азії.

1. Державний та суспільний устрій і право у Стародавньому Єгипті. На території Стародавнього Єгипту (Та-Кемет) спочатку виникло два царства – Верхній і Нижній Єгипет, котрі в епоху Раннього царства (XXX – XXVIII ст. до н.е.) були об'єднані в єдину державу. Саме в цей час в основному склалася і структура єгипетського суспільства. При фараоні *Снофру* (2543-2510 рр. до н.е.) із IV династії в Єгипті остаточно сформувалася деспотія. Панівні позиції в ньому

займали фараон, знать і жерці. У привілейованому стані були також чиновники і службовці. Нижчий щабель суспільства займали ремісники, землероби і царські слуги. Найбезправнішими в суспільстві були раби, поповнення яких відбувалося за рахунок війн.

У часи Старого царства (XXVIII – XXIV ст. до н.е.) влада фараона стає майже абсолютною, система державного управління стає бюрократичнішою. Остаточно деспотія сформувалася при фараоні *Снофру* (2543-2510 рр. до н.е.) із IV династії.

Внаслідок зростання сепаратизму і посилення *номової* (обласної) знаті царська влада значно ослабла, що призвело до міжусобних війн. У Середньому царстві (XXI – XVII ст. до н.е. – т.зв. 1-й перехідний період) Єгипет як держава був нестійким утворенням, що в результаті призвело до його загарбання. Після народного повстання 1783 р. до н.е. в Єгипті починається черeda зміни влади, чим і скористалися зовнішні завойовники – гіксоси (хуррити та семіти). Під їх владою Єгипет перебував впродовж 1640-1552 рр. до н.е. (т.зв. 2-й перехідний період).

Уже в часи Нового царства (XVI – XII ст. до н.е.) після перемоги над загарбниками Єгипет стає найбільш централізованою монархією Стародавнього Сходу. До того ж, це був найбільш потужний суб'єкт міжнародних відносин у близькосхідному регіоні.

У руках фараона зосереджується вся законодавча, виконавча і судова влада. Економічною основою його влади була вся державна власність (у тому числі маєтки і раби). Правою рукою фараона був *джаті* (як правило, це родич), котрий безпосередньо управляв всім державним апаратом. Основу останнього складали чиновники. Основними функціями джаті були нагляд за судовими органами, розгляд територіальних спорів, призначення і контролювання чиновників, формування ополчення, управління податковою системою та ін. Суди не були відокремлені від адміністрації. Поліція, як правило, складалася із полонених і в її обов'язки входило переслідування злочинців, стягування податків, охорона пірамід, нагляд за громадськими роботами, катування

і виконання вироків та ін. Армія спочатку складалася з ополченців, а пізніше перетворилася на постійну (існували військові поселення). Адміністративно-територіально Єгипет поділявся на *номи* (області), що мали своє управління, деяку економічну самостійність, власну атрибутику і культ.

Законодавство у Стародавньому Єгипті, за пізнішими переказами, з'явилося вже при перших фараонах. Документально засвідчено про його існування в XVIII, XVI – XV ст. до н.е. Відомо, що в єгипетському праві розрізнялися форми власності (царська, храмова, общинна, приватна), при цьому право власності розглядалося досить детально. При укладанні договорів обов'язково повинен був дотримуватися певний ритуал (формалізм юриспруденції). У шлюбному праві існував письмовий договір. При цьому воно носило патріархальний характер (зверхність чоловіка в сім'ї, утримування гарему та ін.). Найбільшими злочинами вважалися непокоря владі, пограбування гробниць та інші, за що винні каралися смертю. Загалом покарання носили жорстокий, калічницький характер: практикувалося відрубання руки, побиття палицями, каторга на рудниках та ін.

2. Вавилонська держава. Перші державні утворення з'являються у Месопотамії в долинах річок Тигр і Євфрат на рубежі IV-III тис. до н.е. Найбільш потужним із них вважається місто Урук, яке у XXVIII-XXVII ст. до н.е. змогло об'єднати навколо себе інші міста. Об'єднати ж весь Шумер в єдину державу вдалося лише привителю Уми *Лугаль-загісі* (2374-2349 рр. до н.е.). Потім вже відбувається об'єднання всієї Месопотамії в єдину державу Аккад (за характером – східна деспотія) за часів царя *Саргона I* (2369-2314 рр. до н.е.). Вся світська і релігійна влада зосереджувалася в його руках. Наступним панівним суб'єктом у цьому регіоні стало Шумеро-Аккадське царство III-ї династії Ура (2118-2007 рр. до н.е.), проте його існування припинилося внаслідок вторгнення кочових семітських племен амореїв. І після загибелі царства на території Месопотамії виникає цілий ряд нових держав – Ларса, Ісін на півдні, Марі і Ашшур на півночі, Ешнунна на сході, Вавилон та інші в центральній частині.

Позиції Вавилону в Месопотамії різко посилювалися у XX - XVIII ст. до н.е., але єдина централізована Вавилонська держава утворилася в часи правління царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.). У 1763 р. до н.е. він переміг своїх ворогів і об'єднав землі у Дворіччі під своєю владою. Вавилонська держава, як і Єгипет, була типовою східною деспотією. Влада царя (*лугаль*) була необмеженою, усі чиновники діяли від його імені. Безпосереднім помічником царя в управлінні був *нубанда*, котрому вже підпорядковувалися всі інші державні органи і чиновники. Адміністрацією контролювалася і вся судова система.

Відразу після перемоги (1763 р. до н.е.) Хаммурапі провів у державі ряд реформ, зокрема заборонив продаж землі общинників, обмежив автономію храмів, ввів єдиний податок (десятина), встановив тарифи оплати найманої праці, обмежив боргову кабалу терміном у три роки, взяв на державну службу лихварів та ін.

Закони Хаммурапі. Протягом усього правління Хаммурапі було зведено в одну систему все законодавство країни. Цей збірник отримав назву «Закони Хаммурапі» (структурно він складався із вступу, власне статей і заключної частини). Це перший відомий збірник законів, в якому зафіксовано рабовласницький устрій та існування приватної власності. За цим законодавством земельна власність поділялася на царську, храмову, общинну і приватну. Царським і храмовим господарством управляв цар. Розвитку приватної власності на землю сприяло розширення зрошувальної системи. Завдяки цьому скорочувались общинні землі і занепадала сама община. Земля могла вільно продаватися, передаватися у спадок чи здаватися в оренду. Особливий режим мало майно воїнів (*ільк*), яке надавалося за службу в армії. У «Законах Хаммурапі» регулюється оренда землі, згадуються різні види майнового найму (у тому числі встановлюється відповідальність за завдану при наймі шкоду), регламентуються договори особистого найму, позики, купівлі-продажу та ін. У шлюбно-сімейному праві шлюб вважався дійсним лише при існуванні письмового договору; він мав патріархальний характер. У кримінальному праві виділяється три види

злочинів: проти особистості (ненавмисне вбивство, тілесні пошкодження; покарання відбувається за *принципом таліона* (з лат. «відплата») або ж у вигляді штрафу), майнові (крадіжка, грабунок; покарання у вигляді смертної кари чи величезного штрафу), проти сім'ї (подружня зрада, кровозмішування, підрич батьківської влади; покарання – смертна кара або тілесне покарання). Кримінальний і цивільний процес не відрізнялися один від одного. Розгляд справи розпочинався тільки за заявою потерпілої сторони; обов'язковими були свідчення очевидців, клятва і випробування «божим судом» (*ордалії*). Суддя не мав права змінити своє рішення.

3. Особливості розвитку державності Стародавньої Індії. Початки цивілізації тут відносяться до IV тис. до н.е. Перші державні утворення у Південній Азії виникли в долині р. Інду в другій половині III тис. до н.е. Це були міста-держави (Хараппа, Мохенджо-Даро), подібні до Межиріччя (мали оборонні системи, 2-3 поверхові будівлі; в них проживало до 100 тис. чол.; 2600/2300-1700 рр. до н.е. – від 20 до 40 тис. чол.). Вони підтримували стосунки з містами-державами Месопотамії (зокрема, з Уром). Очевидно, відносини між ними мали такий же характер, як і в Межиріччі.

До середини II тис. до н.е. цивілізація перестає існувати. Один із факторів (але не вирішальний), який на це вплинув – вторгнення індо-арійських племен із півночі. Цим остаточно завершився процес занепаду попередніх цивілізацій (Мохенджо-Даро і Хараппа). Розселяючись по Індії, арії поступово перетворилися із скотарів на землеробів.

Нова цивілізація починає розвиватися вже на берегах річок Інд, Ганг та Сарасваті в сер. II тис. до н.е. – VI/V ст. до н.е. Її етнічною основою стають арії (індоарії), найдавніші священні тексти яких називалися «Веди». Політична історія цієї цивілізації до сер. I тис. до н.е. характеризується постійною нестабільністю.

Протягом другої пол. II тис. – першої пол. I тис. до н.е. в Індії формувалося класове суспільство і держава. Із посиленням суспільної нерівності влада раджі (вождь племені) перетворилася із виборної на спадкову, народні збори – на збори знаті при ньому, а племінна адміністрація – на державні органи.

У VIII ст. до н.е. тут виникають перші міста на найдавніші держави (махаджападами – «великі країни») – монархії, олігархії, республіки. В долині р. Ганг формується більше 20 держав. Це були монархії (як виборні, так і спадкові), серед яких панівну роль відігравали Магадха та Кошала. Найбільшою державою цього періоду стала Магадха, що найбільшого розквіту досягла в IV – III ст. до н.е. при династії Маур'я на території Індостану, але у II ст. до н.е. ця імперія розпалася.

Особливості суспільного устрою Стародавньої Індії визначалися існуванням особливих станів – *варн* (брахмани, кшатрії, вайш'ї і шудри; перші дві складали панівний клас); але були ще й раби (даса). На початку н.е. варни перетворюються на *касти* – замкнені суспільні групи, що визначалися належністю до певної професії.

На чолі держави стояв цар, котрий зосереджував у своїх руках всю владу. При ньому діяли таємна рада і рада знаті (*парішад*). Існував і представницький орган (*раджа-сабхі*), що складався із представників знаті, міського і сільського населення. Але до епохи Маур'я він перетворюється на царську раду. Територія держави поділялася на головні провінції (їх було чотири), звичайні провінції, області і округи; найнижчою адміністративною одиницею було село. Головні провінції очолювали царевичі (вони мали певну автономію), всі інші – чиновники. Міста мали деякі риси самоврядування.

Закони Ману. «Закони Ману» з'явилися в II ст. до н.е. – II ст. н.е. і були спрямовані на закріплення суспільного устрою; їхня особливість – релігійна мотивація. Основним видом власності за цими законами у державі була земля (царська, общинна і приватна), при цьому суворо заборонялося втручання у справи її власника, але водночас община намагалася обмежити приватне землеволодіння. У законах твердо встановлюється непорушність і спадковість боргових зобов'язань, регламентується договір з найму вільних робітників, розглядаються договори оренди, купівлі-продажу, дарування та ін. Шлюб вважався майновою угодою, в результаті котрої чоловік купляв собі жінку і вона ставала його власністю. Діти належали батькові. Майно сім'ї було загальним,

але розпоряджався ним її глава. У кримінальному праві, за «Законами Ману», розрізнявся навмисний і необережний злочин. Про високий рівень розвитку цієї галузі права свідчать також вказівки на співучасть, рецидив та ін. Але разом з тим зберігалися ордалії, принцип таліона, відповідальність общини. Розрізнялися злочини проти держави, проти власності, проти особистості і проти сім'ї. Серед покарань – смертна кара, тілесні покарання, штрафи, вигнання, тюремне ув'язнення. Основним доказом вини були свідчення очевидців, але заборонялося свідчити жінкам і зацікавленим особам. Суд не був відділений від адміністрації, а найвищим судом був цар з брахманами.

4. Держава і право Стародавнього Китаю. Перші державні утворення (міста-держави) виникають в долині р. Хуанхе у другій половині II тис. до н.е. Найзначнішим з них було місто Шан, навколо якого сформувалася держава Інъ. Інформація про більш ранні державні утворення (зокрема, наведена у праці китайського історика Сима Цяня) має напівлегендарний характер.

Шан (Инъ) як найдавніша держава існувала в XVI-XII ст. до н.е. Царська влада в ній мала патріархальні риси: обмежувалася радою старійшин. Цар (*ван, ді*) виконував адміністративні, судові, військові і жрецькі функції. У руках родової знаті («благородні») зосереджувались землі і раби. Основну масу населення складали селяни-общинники («добрі»). Рабство мало патріархальний характер. Основні його джерела – це борги, війна і покарання за злочини. Раби («підлі») були безправними.

Єдина централізована китайська держава Чжоу утворюється в XII ст. до н.е. Вся держава фактично складалася із близько 300 автономних володінь, які мали власний судово-правовий імунітет. Система управління мала двірцевий характер. Цар стає божеством, при ньому функціонує посада головного помічника (*сян*), котрому підпорядковуються начальники головних управлінь – фінансового, військового і громадських робіт. Пізніше з'являються управління царського палацу і скарбниці, судове, культу предків. Після розпаду держави Чжоу на її території утворюються в VII ст. до н.е. п'ять самостійних країн. З IV ст. до н.е. серед них виділяється держава Цінъ. Тоді ж міністр князя Сяо –

Шан Ян – провів ряд реформ (350 р. до н.е.), якими було дозволено вільну купівлю-продаж землі, податок на землю, введено єдину систему мір і ваги, чіткий адміністративний поділ, кругову поруку в общинах і армії, заборонено кровну помсту. Це призвело до централізації держави та її посилення. При імператорі *Цінь Ши-хуанді* (246-210 рр. до н.е.) Китай був поділений на області, котрі були очолювані відразу двома чиновниками (цивільним і військовим). Держава знову стала централізованою, але з деспотичним характером режиму. Наприкінці III ст. до н.е. її змінює імперія Хань, що характеризувалася пом'якшенням деспотизму, зниженням податків, обмеженням застосування смертної кари тощо.

Судова система в Китаї мала двоїстий характер: цивільні справи розглядалися адміністрацією, а кримінальні – спеціальним судовим відомством і його суддями. Останньою інстанцією у судових справах був імператор.

Спочатку правові норми були складовою частиною релігійно-етичних правил (*лі*), котрі й визначали стосунки в суспільстві. Вважається, що перші писані закони з'явилися в Китаї вже в епохи Шан (Інь) і Чжоу, однак безперечно відомо про їхнє існування тільки стосовно VI ст. до н.е. Так, у 536 р. до н.е. з'явився «Огляд законів», в якому визначалося п'ять видів покарань за злочини: таврування, відрізання носу, відрубування ноги (ніг), кастрація, смертна кара. Особливістю правової системи Стародавнього Китаю став вплив на неї філософських течій (*конфуціанство, легізм*). Вважається, що китайське право пройшло три етапи свого розвитку: 1) VII-V ст. до н.е. – період боротьби конфуціанства і легізму, коли Гуань Чжень (засновник легізму) створює концепцію управління на основі закону; 2) IV – перша пол. III ст. до н.е. – період утворення централізованої держави і укріплення центральної влади; 3) III ст. до н.е. – I ст. н.е. – період формальної перемоги конфуціанства, в результаті чого відбулося його злиття з легізмом у нове вчення – ортодоксальне конфуціанство династії Хань. Перша кодифікація китайського законодавства була здійснена на межі V-IV ст. до н.е. (Лі Куей, «Книга законів царства Вей»). Цей збірник містив 6 розділів: закони про злодіїв, про розбійників, про тюремне ув'язнення, про спіймання злочинців, про знаряддя покарання і катування. Він став основою для розробки наступного законодавства.

Найбільш розвиненою галуззю права в Китаї було кримінальне. Злочин розглядався з точки зору моральних норм і при визначенні покарання враховувалась особиста воля злочинця. Розрізнялися: замах, здійснений злочин, співучасть, рецидив та ін. До тяжких злочинів належали: проти імператора, заколот, пограбування храмів, дезертирство та ін. Покарання мало залякувальний характер: смерть, відрубання частин тіла, тавро. Додатковими покараннями були штраф, биття палками, рабство. Існувала також колективна відповідальність родичів злочинця. Шлюбно-сімейне право мало патріархальний характер. Дозволялося розлучення і утримування гарему. Діти належали батькам. У цивільному праві існували договори купівлі-продажу, оренди, найму тощо. У цілому правові норми в Китаї поділялися на кримінальні («люй») та адміністративні («лін»).

Питання для самоконтролю

1. Державний апарат Стародавнього Єгипту і його основні ланки.
2. Право в Стародавньому Єгипті.
3. Утворення Вавилонської централізованої держави.
4. Реформи і закони Хаммурапі.
5. Особливості державного і суспільного устрою Стародавньої Індії.
6. Право Індії за «Законами Ману».
7. Розвиток державності в Стародавньому Китаї.
8. Особливості розвитку права в Стародавньому Китаї.

Рекомендована література

1. *Авдиев А.* История Древнего Востока / Под ред. В. Кузищина. – М., 1979.
2. *Бедрий М.* Правові звичаї Хеттського царства (II тис. до н.е. – VII ст. до н.е.): історико-юридичний аналіз // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 3.
3. *Буткевич О.* Международное право Древнего Египта // Государство и право. – 2000. – № 5.
4. *Волков И.* Законы Вавилонского царя Хаммурапи. – М., 1914.

5. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций. – М., 1994.
6. *Лапова Р.* Индия (рабовладельческий период). История государства и права. – Саратов, 1960.
7. *Лурье И.* Очерки древнеегипетского права XVI-X веков до н. э. – Ленинград, 1960.
8. Межгосударственные отношения и дипломатия на древнем Востоке / Отв. ред. И. Стучевский. – М., 1987.
9. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. – Х., 1981.
10. *Рогожин А., Страхов Н.* История государства и права рабовладельческого Китая. – М., 1960.
11. *Страхов М.* До питання про військову демократію в древньосхідному суспільстві // Проблеми правознавства. – Вип. 17. – К., 1970.
12. *Страхов Н.* Основные закономерности возникновения и развития государства в странах древнего Востока: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1973.
13. *Тищик Б.* Історія держави і права країн Стародавнього світу. – Львів, 1999. – Т. 1.
14. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. В. Коростовцева. – М., 1980. – Ч. 1-2.
15. *Шеметова Н.* Правовая регламентация отношений в сфере оборота недвижимого имущества в Древнем Египте // История государства и права. – 2016. – № 10.
16. *Эльманович С.* Законы Ману. – СПб., 1913.

ТЕМА 3

Держава та право Стародавньої Греції

1. Перші державні утворення Стародавньої Греції.
2. Утворення і розвиток афінської держави та основні риси права Афін.
3. Спартанська держава та її особливості.

Ключові поняття: Крит, деспотія, принцип таліона, басилей, тиранія, поліс, Афіни, евпатриди, архонт, ареопаг, еклесія, геліея, буле, колегія стратегів, республіка, спартіати, періеки, ілоти, колегія ефорів, герусія, апела, Спарта.

Територіально власне Стародавня Греція охоплювала південну частину Балканського півострова, західну частину Малої Азії та острови Егейського моря (включно з о-вом Крит). В межах материкової та острівної Греції перші протоміста (з міцними укріпленнями) починають виникати у 2800-2200 рр. до н.е. (Лемнос, Лесбос, Сірос та ін.).

1. Перші державні утворення Стародавньої Греції. Найраніше державне утворення на материковій Греції з'являється в районі місцевості Лерна на Пелопонесі у 2200-2150 рр. до н.е. – т. зв. Лернейська монархія. У II тис. до н.е. їх кількість збільшується, що зумовлюється як цивілізаційними, так і міграційними процесами. Вже у XVII-XVI ст. до н.е. деякі поселення перетворилися на протоміста (з укріпленнями). Почалося формування ранніх царств в західній Месенії (Перестерія), Арголіді (Мікени), Пелопонесі (Тірінф, Пілос), можливо, у Спарті. Вони підтримували постійні зв'язки з Критом. В XVI ст. до н.е. греки налагоджують стійкі торгівельні контакти з XVIII династією Єгипту, навіть надають допомогу єгипетському фараону Яхмосу I у його боротьбі з гіксосами.

Колискою європейської цивілізації вважається острів Крит. Уже на початку II тис. до н.е. на ньому існувало кілька держав, що утворилися навколо колишніх племінних центрів – Кноссу, Фесту, Малії і Като Закро. Можливо, тоді існував

і політичний союз між державами (напр., між Кноссом і Фестом). У XVI-XV ст. до н.е. весь острів був об'єднаний під владою царів Кноссу і став єдиною централізованою теократичною монархією. У цей час держава досягає найбільшого розквіту. Острів перетворюється на сильну морську країну. Була встановлена влада й над навколишніми островами, зокрема Кікладами. Із сер. XVI ст. до н.е. під тиском зовнішніх обставин (виверження вулканів, землетруси, напади греків-ахейців) держава занепадає і гине.

Царська влада на Криті мала теократичний характер і була деспотичною. У руках монарха зосереджувалась законодавча, виконавча, релігійна і світська влада. Сам він уважався священною особою. Разом з тим, його влада не була необмеженою. Можливо, царі змушені були визнавати роль місцевої адміністрації; вагомі позиції займала і столична аристократія. Царський палац був як адміністративним, так і релігійним центром держави, святилищем. Найближчими помічниками царя були члени його сім'ї. При царі існував і вищий контрольний орган – «державна рада».

У суспільному устрої Криту виділяються царська родина, жерці, знать, селяни, ремісники і раби. Для нього характерне існування професійних груп (мореплавці, металурги, суднобудівники, торговці тощо). Переважна більшість населення проживала в общинах.

Ще в стародавні часи традиційно вважалося, що законодавство Криту було зразком справедливості і правосуддя. Найавторитетнішим вважався царський суд. Існували й місцеві суди. Також зафіксовано існування в'язниць. За деякими свідченнями, в законодавстві зберігався «*принцип таліона*». У сільській місцевості ще зберігалися і мали вагоме значення норми племінного права. Уважається, що саме критські закони вплинули на розвиток законів континентальної Греції.

Сам Балканський півострів був заселений греками-ахейцями на рубежі III-II тис. до н.е.; місцеве ж населення – пеласги ними було асимільоване. З цього часу і починає формуватися грецька народність. До XVI ст. до н.е. вже діють перші державні утворення (Мікени, Тірінф, Пілос та ін.). Їхній розквіт припадає на XV-XIII ст. до н.е. Із сер. XV ст. до н.е. ахейці поширюють свою владу

на Крит, а з XIV ст. до н.е. вони починають заселяти територію Малої Азії. Можливо, утворюються і воєнно-політичні союзи, військові коаліції царств, що вели між собою постійні війни. Серед усіх цих держав найбільш значну роль відіграло Мікенське царство. Про це свідчить хоча б організація його правителями масштабного загальногрецького військового походу проти Трої наприкінці XIII ст. до н.е. Після цього знову настає період політичної роздрібненості (XII-XI ст. до н.е.).

Уся система управління ахейських держав II тис. до н.е., як і на Криті, будувалася навколо царського палацу. Для цього існувала розвинена бюрократична система, основу якої складав штат писців. Цар (*ванакт*) здійснював загальне керівництво державною системою. Збройними силами командував спеціальний воєначальник (*лавагет*). На чолі округів стояли намісники (*коретери*), котрі несли відповідальність за надходження податків до казни. Їм підпорядковувались управителі окремих поселень (*басилеї*) – колишні племінні вожді. Найнижчою ланкою держави була община (*дамос*).

За своїм характером ахейські держави були рабовласницькими. Але рабами (*дулой, доелой*) ставали тільки іноземці. Існували також так звані «Божі раби» (очевидно, при храмах). Основну ж масу населення складали вільні та напіввільні селяни-общинники і ремісники. Панівне місце в суспільстві займала військово-жрецька знать.

У суспільстві зберігалися пережитки первіснообщинного ладу. Але основні ремісницькі галузі вже були монополізовані державою. Земля також поділялася на державну (*теменас*) і общинну (*кекемена*).

З кін. XIII ст. до н.е. на Балканському півострові відбувається довготривале нашестя північних племен (*фрако-іллрійців, дорійців*), які жили ще первіснообщинним ладом на стадії воєнної демократії. Унаслідок цього було зруйновано структуру ранніх грецьких державних утворень, відбулося повернення до родового ладу, кожна община знову стала самостійною і незалежною. Після цього в історії Греції почався новий етап – формування *полісів*; починають розвиватися республіканські форми правління.

Після краху ранніх монархій у Греції панівною організацією влади стає територіальна община (демос), центром котрої був поліс. Основою суспільного устрою був поділ полісу на філи, фратрії і роди. На чолі кожного роду стояв *архонт*. Існувало й рабство, але воно ще мало патріархальний характер і основним його джерелом була війна. Суспільство складалося із кількох прошарків з різним правовим статусом (знать, рядові общинники, фети, раби). За своїм характером кожна община була воєнною демократією. Земля перебувала у власності общини.

Кожна община мала царя (басилей), іноді – двох і більше, раду старійшин (геронти), народні збори. Правовий статус басилея був різним в різних общинах. Іноді вони виступали як племінні вожді, а іноді як радники вождя; в основному виконували військові, судові і жрецькі функції. Царська посада була виборною і влада царя обмежувалася радою старійшин та народними зборами.

Суд мав публічний характер і здійснювався радою старійшин. Злочини розглядалися тільки з точки зору нанесення матеріальної шкоди. До ради старійшин входили представники найбільш значних родів. На її засіданнях обговорювалися найважливіші питання, котрі потім затверджувалися народними зборами. Самі ж народні збори представляли собою сукупність усіх вільних общинників і скликалися, як правило, царем. Але іноді вже остаточне рішення приймав цар і представники найбільш значних родів.

Протягом IX-VIII ст. до н.е. община поступово перетворюється на місто. Активно розвиваються ремесло і торгівля. Починається період колонізації земель за межами власне Греції. І вже на VIII-VI ст. до н.е. припадає економічний підйом. Родові пережитки ще зберігають свою силу в суспільних стосунках, проте в багатьох місцях Греції все більшої ваги набуває приватна власність і розповсюджуються різні форми особистої залежності.

Саме в цей період особливого поширення набуває така форма правління, як *тиранія* – узурпація влади в руках однієї особи, котра спиралася, в основному, на найману гвардію. Але реально вона сприяла соціально-економічному розвитку полісу і обмежувала вплив родової аристократії. Тиранія панувала в багатьох містах Греції, і зокрема – в Афінах, Корінфі, Сіракузах, Лесбосі, Мілеті та ін. При цьому вона продовжувалася іноді дуже тривалий час, оскільки заходи тиранів нерідко підтримував народ.

Полісний лад встановився VIII – V ст. до н.е. *Поліс* – це давньогрецьке місто-держава. Його державний апарат складався з народних зборів повноправних громадян-чоловіків, ради, суду та різноманітних виборних посад. Класичний період в історії полісів припадає на V – IV ст. до н.е.

2. Утворення і розвиток афінської держави та основні риси права Афін. Утворення міста-держави Афіни завершилося до VIII ст. до н.е. на основі давньої фортеці. За переказами, герой Тезей зміг навколо неї об'єднати навколишні родові общини і знищив усі їхні органи управління. У VIII-VII ст.ст. до н.е. родова знать в Афінах остаточно закріплює за собою привілеї і створює особливу групу – *евпатридів*, котрим було надано виключне право на заміщення посад. Більшу частину населення складали геомори (землероби) та деміурги (ремісники); досить значною групою були також метеки (вихідці з інших общин). Останні були особисто вільними, але політичними правами не користувалися і були обмежені в економічних. Усі вони належали до вільних. Вільні, у свою чергу, поділялися на громадян і негромадян. І тільки громадяни були повністю правоздатними. Невільними були раби, котрі повністю належали своєму господарю і не могли мати ні сім'ї, ні майна. Раби поділялися на державних і приватних.

Після знищення влади басилея (родоплемінного вождя) в Афінах була створена посада *архонта*, а з 683 р. до н.е. почала діяти колегія з 9 архонтів. Перший архонт (епонім) очолював колегію і мав повноваження з нагляду за внутрішнім управлінням та судові повноваження щодо сімейних справ; другий (басилей) виконував жрецькі функції, третій (полемарх) – військові, інші (фесмофети) – в основному судові. По закінченні строку повноважень архонти входили в *ареонаг* – вищу державну раду – аристократичне зібрання, яке ніколи не обиралося і ні перед ким не звітувало. Ареонаг видавав закони, здійснював вищий суд, наглядав за діями посадових осіб, обирав архонтів.

Після Тезея рішучий наступ на родові зв'язки в Афінах здійснив архонт Драконт, котрий у 621 р. до н.е. ввів нове законодавство, яке зафіксувало вже існуюче право, але водночас і відмінило деякі положення старого, зокрема – кровну помсту. Були введені нові правила судочинства, встановлена смертна

кара за посягання на приватну власність та ін. У 594 р. до н.е. архонтом в Афінах було обрано Солон, котрий, спираючись на народні збори, провів ряд реформ, центральне місце серед яких займали політичні перетворення. Найважливішою серед них була цензова реформа, за якою всі афінські громадяни були поділені незалежно від їхнього походження на 4 розряди. Солон першим спробував обмежити політичну владу і вплив ареопагу. З ім'ям архонта Клісфена пов'язана подальша демократизація афінського політичного устрою. У 509 р. до н.е. Клісфен здійснив реформи державного устрою, що призвели до остаточної ліквідації залишків родового ладу. Зокрема, був введений новий адміністративний поділ, створено новий орган – колегію стратегів та ін.

Розквіт афінської демократії припадає на V ст. до н.е.

Державний апарат Афін складався з *еклесії* (народні збори), *гелієї* (вищий судовий орган), *буле* (рада п'ятисот), *колегії стратегів* і колегії архонтів. Головним і вирішальним органом була еклесія, на зборах якої приймалися закони, вирішувалися питання війни і миру, призначалися посадові особи, затверджувався бюджет та ін. Буле як робочий орган готував і обговорював усі справи, що виносилися на розгляд еклесії; він же виконував контрольні функції стосовно постанов еклесії і всіх посадових осіб; ця рада організаційно складалася із 10 комісій. Ареопаг як державний орган ще зберігався, проте його функції обмежувалися наглядом за станом моральності та розглядом судових справ про вбивства, підпали та ін. Колегія стратегів здійснювала верховне керівництво і командування всіма збройними силами держави. У віданні колегії архонтів знаходилися справи, що стосувалися моральності, релігійні та сімейні. Також вони готували справи для слухання в суді присяжних і виконували жеребкування суддів. Гелієя діяла під керівництвом колегії архонтів. Вона розглядала найважливіші приватні справи афінських громадян, усі державні справи, усі спорні справи між союзниками і всі важливі справи громадян союзних держав.

Афіни мали найрозвиненішу правову систему в Стародавній Греції. Найдавнішим джерелом права був звичай, а з V – IV ст. до н.е. – закони. Суворе дотримання законів визнавалося обов'язковим елементом демократії.

Дуже високого ступеня розвитку досягли майнові правовідносини. Уся власність поділялася на суспільну (державну) і приватну. Власник майна мав нічим не обмежене право розпоряджатися землею, худобою, рабами та іншим добром. Приватна власність оберігалась дуже суворими покараннями: крадіжка, як правило, каралася смертю. Шлюб мав патріархальні риси, але допускалося розлучення. Жінка і діти перебували під владою чоловіка. Спадкування існувало за законом і за заповітом. Кримінальне право, у порівнянні з цивільним, було менш розвинуте. Це проявлялося в збереженні інституту кровної помсти. До найтяжчих злочинів зараховувалися зрада, богохульство, крадіжка майна з храму. Розрізнялися вбивства: випадкове і навмисне. Тюремне ув'язнення було лише попереднім. Відоме було поняття пом'якшувальних вину обставин. Серед покарань існувала смертна кара (отрута – для політичних злочинців, повішення – для рабів, розбійників, злодіїв), вигнання (довічно, з конфіскацією майна), атімія (позбавлення громадянських і політичних прав або майна), обернення в рабство (напр., за шахрайство), конфіскація майна, штраф. Як превентивний засіб в попередженні можливих політичних і державних злочинів застосовувався остракізм – вигнання з міста.

Загалом, для Афін характерною була досить висока юридична культура.

3. Спартанська держава та її особливості. Спарта на протилежність Афінам, була аристократичною республікою. Вона виникла в XII – IX ст. до н.е. внаслідок утворення союзу між дорійськими та ахейськими племенами. До поч. VII ст. до н.е. вона перебувала в стадії військової демократії. Внаслідок соціально-економічних і правових реформ, проведених у VII ст. до н.е. державним діячем Лікургом, у країні формально зникла знать.

Політичними правами тут користувалися лише *спартіати*. *Періеки* були особисто вільними, політичних прав не мали, але в усьому іншому були цілком правоздатними. До *ілотів* належали представники переможених племен, обернені на державних рабів.

На чолі держави стояли два царя, котрі виконували функції військових вождів, були верховними жерцями і здійснювали судову владу. Але фактично влада належала *колегії ефорів* (із 5 членів). В її руках майже повністю знаходились зовнішні стосунки і внутрішнє управління державою, цивільна юрисдикція, нагляд за діяльністю посадових осіб, контроль за діяльністю царів. Ефори скликали і керували роботою *герусії* (рада старійшин) і *апели* (народні збори). Герусія обговорювала попередньо справи, які повинні були розглядатися апелою, і мала практично необмежену компетенцію. Герусія була судовою інстанцією для царів. Із посиленням влади ефорів її значення падало. Апела, на відміну від герусії, вирішальної ролі в житті країни не відігравала. Вона скликала періодично, її рішення могла скасовувати герусія.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика розвитку державності в Стародавній Греції.
2. Полісна система Стародавньої Греції.
3. Державний устрій Афін.
4. Суспільний устрій Афін.
5. Реформи Солона і Клісфена в Афінах, їхній результат.
6. Афінське право.
7. Особливості державного і суспільного устрою Спарти.

Рекомендована література

1. *Громаков Б.* История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). – М., 1986.
2. *Денисенко В.* Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 5.
3. *Зюбанов О., Попов В.* Далекое прошлое Рима и Афин: правовые основы глубинной старины. – Воронеж, 2000.

4. *Исаев И.* Суд в греческой трагедии: закон и литература // История государства и права. – 2016. – № 7.
5. История Древней Греции / Под ред. В. Авдиева, Н. Пикула. – М., 1962.
6. *Кареев Н.* Государство-город античного мира. – Изд. 3. – СПб., 1910.
7. *Катрич В.* Історія рабовласницької держави і права Стародавньої Греції. – К., 1969.
8. *Кочекьян С.* Государство и право Древней Греции. – М., 1963.
9. *Лурье С.* История Греции. – СПб., 1993.
10. *Мерзляков К.* Афі́нське правосуддя у західній історико-правовій літературі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2.
11. *Никитина И.* К вопросу о федерализме в Древней Греции // Методология историко-правовых исследований. – М., 1980.
12. *Разумович Н.* Политическая и правовая культура: Идеи и институты Древней Греции. – М., 1989.
13. *Соловьева С.* Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции). – М., 1964.
14. *Тищик Б.* Історія держави і права країн Стародавнього світу. – Львів, 1999. – Т. 1.
15. Хрестоматия по истории Древней Греции / Под ред. Д. Каллистова. – М., 1964.
16. *Шишова К.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. – Л., 1991.

ТЕМА 4

Держава та право Стародавнього Риму

1. Аристократична республіка Стародавнього Риму.
2. Стародавній Рим у період Імперії.
3. Особливості розвитку римського права.

Ключові поняття: патриції, плебеї, клієнти, раби, коміції, Сенат, магістрат, колегія понтифіків, імператор, принципат, домініат, консіліум, префект, принцепс, колони, сенатус консулт, конституція, цивільне і преторське право, право народів, природне право, кодифікація.

Історію держави і права Стародавнього Риму прийнято поділяти на такі періоди: 1) царський (753 – 509 рр. до н.е.), 2) республіканський (509 – 27 рр. до н.е.) і 3) імператорський, котрий поділяється у свою чергу на періоди принципату (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.) і *домінату* (284 – 476 рр. до н.е.). Протягом усієї історії свого існування Рим постійно проводив загарбницьку політику. До середини III ст. до н.е. він підкорив собі всю середню і південну Італію, а в II ст. н.е. його кордони охоплювали Північну Африку (у т.ч. Єгипет), близький Схід, Малу Азію, Південну і частину Західної Європи.

1. Аристократична республіка Стародавнього Риму. Суспільство Стародавнього Риму було рабовласницьким, воно поділялося на вільних і рабів. Сукупність усіх громадян (народ римський) називалася квіритами. У царський період основною ланкою суспільства був рід (усього їх – 300), з найвпливовіших людей якого формувалася спадкова аристократія. Усіма цивільними і політичними правами володіли патриції (аристократія і члени родів). До негромадян зараховувалися *клієнти* і *плебеї*. Перші з них, можливо, походили з вільновідпущених рабів або чужоземців і перебували в повній залежності від повноправних римлян (патронів). Другі походили із сусідніх з Римом общин, підкорених ним; внаслідок

довготривалої боротьби вже на початку III ст. до н.е. вони стають повноправними громадянами. Негромадяни-чужоземці в Римі вважалися потенційними ворогами і тому не могли користуватися правами чи захистом. Раби з III ст. до н.е. стають основою виробництва, за ними не визнавалося жодної правоздатності і вони могли бути лише об'єктом права, знаходились у приватній або державній власності.

У республіканський період формально найвищим і найавторитетнішим органом, рішення якого вважалися остаточними, були Народні збори (*коміції*). Розрізнялися куріатні, центуріатні і трибутні коміції.

Домінуючу роль у державі відігравав Сенат. Його рішення були обов'язковими до виконання. Він мав повноваження законодавчі, адміністративні, фінансові, зовнішньополітичні, військові, культові і міг вживати надзвичайні заходи. Його роль поступово збільшувалася за рахунок Народних зборів. Сенат формувався на 5-річний термін (спочатку консулами, потім цензорами) із представників аристократії, колишніх консулів чи преторів, полководців та ін.

Виконавчу владу в Римі здійснювали магістрати – державні службовці. Їх характеризує виборність, колегіальність, тимчасовість, відповідальність перед виборцями і безоплатність служби. Вони були недоторканими, мали свій управлінський апарат. Влада магістрата може бути обмежена Сенатом або Народними зборами, але тільки в межах міста, поза ним – ні. Магістрати розрізняються ординарні (звичайні) і екстраординарні (надзвичайні). До перших належали консули, претори, цензори, трибуни, едили, квестори, до других – диктатор і призначуваний ним начальник кінноти.

Спершу в Римі практикувався самосуд і лише з VII ст. до н.е. почала формуватися судова система. Одним із перших судових органів була *колегія понтифіків* (жерців). Судові функції виконували також Народні збори, Сенат і магістрати, деякі інші спеціалізовані органи (рекуператори, центумвіри).

У I ст. до н.е. внаслідок кризи римської республіки відбувається перехід до монархічного правління.

2. Стародавній Рим у період Імперії. Принципат як форма правління був створений ще в часи диктатури Юлія Цезаря, але остаточно утвердився як державний устрій у 27 р. до н.е. після перемоги Октавіана Августа (племінник Юлія Цезаря) над своїми політичними ворогами.

Основою влади *принцепса* (першого сенатора) була армія. Сам він був особою недоторканною і мав повноваження здійснювати зовнішню політику, судочинство, управляти провінціями, тлумачити законодавство, видавати загальнообов'язкові рішення, керувати армією, накладати вето на рішення Сенату чи магістрату.

Сенат формально продовжує вважатися найвищим органом управління державою, до нього навіть переходять законодавча і судова функції Народних зборів. Політичне значення останніх повністю було втрачене і наприкінці I ст. н.е. вони перестали скликатися. Так само падає й значення магістратів, яких на посади рекомендує принцепс; згодом вони ліквідуються взагалі.

Для управління державою вже Октавіан Август створює адміністративний апарат. При ньому починає функціонувати *Консіліум*, на засіданнях якого обговорюються найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики. Для забезпечення порядку в Римі і виконання інших обов'язків з'являється посада *префекта* Риму. Заступником імператора, його правою рукою, стає префект преторію – командир гвардії. Створюються імператорська канцелярія, скарбниця та ін.

При Октавіані Августі армія стала постійною найманою. Її головнокомандуючим вважався принцепс, він же призначав командний склад. Найбільш привілейованими вважалися преторіанські когорти (гвардія).

У період принципату влада імператора поступово зміцнюється, а авторитет Сенату і магістратів падає. Одночасно політичні права поширюються й на провінційну аристократію. Зростає бюрократичний апарат, органи влади імператора стають загальнодержавними.

З 284 р. до н.е. у Римі встановлюється *домінат* (з лат. владика) – нічим не обмежена монархія. Залишки республіканського устрою остаточно зникають і вся влада зосереджується в руках імператора. За часів правління Діоклетіана (284 – 305 рр.) і Константина (306 – 337 рр.) в державі були проведені реформи, що закріпили існуючий лад. Діоклетіан розділив верховну владу між чотирма співправителями, двоє з котрих відігравали головну роль і управляли відповідно

Західною і Східною частинами імперії. При цьому сам Діоклетіан зберігав вищу владу над обома з них. Крім того, було реформовано адміністративний поділ. В економічній сфері вводився єдиний прямиий натуральний податок, встановлювалися максимальні ціни на товари та ін. При Константині завершився процес закріпачення селян-колонів і ремісників, оголошено державною релігією християнство, перенесено столицю імперії у Візантію (з 330 р. – Константинополь).

Остаточний розділ імперії на Західну і Східну відбувся в 395 р. Західна частина при цьому продовжувала розпадатися і припинила своє існування в 476 р.

3. Особливості розвитку римського права. Найдавнішим джерелом права в Стародавньому Римі був звичай, а з розвитком державності – закон. Деякий час (рання Республіка) джерелами права також були рішення сенату – *сенатус-консульти*, а в період Імперії вони набувають сили закону. При домінії основним джерелом права стають розпорядження імператора – *конституції* (поділяються на едикти, декрети, рескрипти, мандати), що пізніше стали називатися законами; деякого значення як джерела набувають також розпорядження префекта преторію і префекта Риму. Окремими джерелами права були діяльність римських юристів та едикти, видані преторами (*преторське право*).

Першою кодифікацією римського права стали «Законои XII таблиць», поява котрих зараховується до 451-450 рр. до н.е. Це був збірник норм звичаєвого права, котрими вирішувалися питання з цивільного, кримінального, шлюбно-сімейного, процесуального права. Законами встановлювалася обов'язкова судова процедура розгляду справ. Взагалі для цих законів характерний юридичний формалізм, що проявлявся, наприклад, при здійсненні манципації (обряд строго встановленої форми для набуття права власності). Відповідно до манципації проводився й розділ речей на дві категорії: речі, що відчужувалися через цей обряд (земля, раби, худоба та ін.), і речі, що цього не потребували (всі інші). Шлюбно-сімейне право має патріархальний характер. У законах згадується договірне право, але найбільше уваги приділяється борговому праву. Визнавалася свобода заповіту, але разом з тим продовжував існувати принцип родової власності. Кривної помсти вже не існувало, але зберігався принцип таліону. Серед покарань переважають штрафи, існує смертна кара і допускається самосуд.

Правовідносини між римськими громадянами регулювалися цивільним і преторським правом, а між римлянами й іноземцями чи між іноземцями на території Риму – правом народів. На основі останнього римські юристи створили концепцію загальнолюдського природного права. Суб'єктами цивільного права в період Республіки могли бути лише громадяни Риму.

Систематизація імператорського законодавства відбувається в III – VI ст. н.е. З'являються кодекси Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія. Але найважливішою кодифікацією став кодекс імператора Юстиніана (527-565 рр.).

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика розвитку державності Стародавнього Риму.
2. Суспільний устрій Стародавнього Риму.
3. Державний устрій Риму в період Республіки.
4. Державний устрій Риму в період Імперії.
5. Реформи Діоклетіана і Константина.
6. Розвиток римського права.
7. Кодифікація римського права.

Рекомендована література

1. *Азаревич Д.* Патриции и плебеи в Риме: Историко-юридическое исследование. – СПб., 1875. – Т. I-II.
2. *Антонов В.* Категория «добрые нравы» в римской юриспруденции // История государства и права. – 2016. – № 10.
3. *Галанза П.* Государство и право древнего Рима. – М., 1963.
4. *Громаков Б.* История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). – М., 1986.
5. *Дементьева В.* Магистратура диктатора в ранней Римской республике (V-III вв. до н.э.). – Ярославль, 1996.
6. *Денисенко В.* Право війни у Стародавньому Римі // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5.

7. *Зюбанов О., Попов В.* Далекое прошлое Рима и Афин: правовые основы глубинной старины. – Воронеж, 2000.
8. *Игнатенко А.* К вопросу о политическом режиме в Риме в эпоху перехода от республики к монархии // *Методология историко-правовых исследований.* – М., 1980.
9. *История Древнего Рима / Под ред. В. Кузищина.* – М., 1981.
10. *Мельник В.* «Idea Romana» как фактор політико-юридического развития в эпоху христианизации дезинтеграции Римской империи (313-423 гг.) // *Порівняльно-аналітичне право.* – 2017. – № 3.
11. *Карабущенко П.* Римская аристократия и римское право. – Астрахань, 1999.
12. *Катрич В.* Держава і право Стародавнього Рима. – К., 1972.
13. *Машкин Н.* История древнего Рима. – М., 1956.
14. *Маяк И.* Рим первых царей. Генезис римского полиса. – М., 1963.
15. *Памятники римского права: Законы XII таблиц; Институции Гая; Дигесты Юстиниана.* – М., 1997.
16. *Покровский И.* История римского права. – СПб., 1999.
17. *Сестон В.* Римское гражданство. – М., 1970.
18. *Тищик Б.* Історія держави і права країн Стародавнього світу. – Львів, 1999 – Т. 2.
19. *Хрестоматия по истории древнего Рима / Под ред. С. Утченко.* – М., 1962.

ТЕМА 5

Держава та право в ранньофеодальній Європі

1. Основні риси розвитку франкської держави. «Салічна правда».
2. Ранньофеодальні монархії у Франції, Англії та Німеччині і їхні особливості.
3. Особливості розвитку права в ранньофеодальній Європі.

Ключові поняття: феодалізм, салічні франки, майордом, королівська курія, «березневі поля», «травневі поля», граф, король, королівство, «Салічна правда», вергельд, ордалії, васалітет, бальяжі, сенешальства, Паризький парламент, суд присяжних, хартія, Священна Римська імперія, колегія курфюрстів, звичайне право, асизи.

Зародження феодальних відносин призвело до виникнення класу феодалів і феодально залежного населення. Визначальними ознаками феодалізму були: панування натурального господарства, наділення безпосереднього виробника засобами виробництва взагалі і землею зокрема, особиста залежність селянина від землевласника. Феодалізм пройшов у своєму розвитку етапи ранньофеодальної, станово-представницької і абсолютної монархії.

1. Основні риси розвитку франкської держави. «Салічна правда».

Початок франкської держави (*Regnum Francorum*) поклав племінний союз франків, котрий протягом III-IV ст. об'єднав навколо себе низку племен. Самі франки поділялися на *салічних* (*salis* – берег моря) і *ринуарських* (*тіра* – берег річки). Після падіння Західної Римської імперії салічні франки на чолі з королем Хлодвігом I (465 – 511 рр.) з династії Меровінгів у 486 р. захопили Галлію, а пізніше й інші навколишні землі та племена. При ньому відбулася християнізація франків (близько 496 чи 498 р.). Після ряду міжусобиць на зміну династії Меровінгів у VIII ст. приходить династія Каролінгів, засновники якої займали посади *майордомів* при своїх попередниках. Найбільшої могутності держава

досягла за часів короля Карла Великого (768-814), котрий перетворив її на імперію. Кордонів як таких держава не мала. Її фактичними межами були території, на які розповсюджувалася влада короля і його дружини.

Управління державою здійснювалося за двірцево-вотчинною системою. Поступово, у міру посилення влади короля, знижувалася роль ополчення як інституту безпосередньої демократії; натомість була створена королівська курія (рада знаті). Влада короля франків була спадковою, досить сильною, і він здійснював законодавчі, виконавчі та судові функції. Серед двірцевих посадових осіб найбільшу вагу мали майордом (управитель королівською вотчиною і фінансами), коннетабль (начальник над маршалами) і сенешаль (здійснював загальний контроль). Поступово майордом зосередив усю владу у своїх руках: наглядав за збиранням податків, командував армією, призначав і зміщував адміністрацію. Усе управління державою здійснювалося через референдарія (очолював канцелярію), пфальцграфа (юридичний радник, наглядав за судовою процедурою), кубікуларія (скарбник) і маршалів (начальники кінноти). Місцеве управління здійснював граф (лат. *comte*), на якого покладалися військові, судові і адміністративні функції. Першопочатково він призначався королем, а потім перетворився на спадкового чиновника. Постійної столиці в державі не було, її роль виконувало місце перебування короля і його дружини.

При Меровінгах суд на місцях був народним. Його здійснював виборний суддя (тунгін) і виборні засідателі (рахінбурги). За Каролінгів у судах почали головувати графи і сотники (центенарії), а рахінбургів замінили королівські скабіни. Усі вільні люди зобов'язані були бути присутніми на судових засіданнях під загрозою штрафу.

При династії Каролінгів зміни в системі управління франкською державою були мінімальними. Тоді ж замість «березневих полів» (військові збори) з'явилися «травневі поля» (збори світської і духовної знаті). На них відбувалося оголошення і обговорення проектів чи вже виданих законодавчих актів (капітулярії). Адміністративно-територіально королівство поділялося на графства і сотні. Сотники хоча й призначалися королем, але підпорядковувались безпосередньо

графу. Карл Великий наділив єпископів судово-адміністративними повноваженнями та імунітетами, а графів позбавив герцогської влади і зробив підконтрольними своїм посланцям. Суд не був відокремлений від адміністрації і підпорядковувався королю. Усе діловодство велося латинською мовою.

У франкському королівстві вперше широко і регулярно почали застосовуватися з VIII ст. так звані бенефіції (букв. з лат. благодіяння) – надання земельних володінь за державну чи військову службу. Саме це і стало основою феодального устрою. Майордом Карл Мартелл (714-741) після важкої перемоги над арабами при Пуатьє (732) змушений був з метою вдосконалення армії провести військову реформу на основі бенефіціарної системи. У результаті населення бенефіцій із вільного перетворювалося на залежне, а самі бенефіціарії – на поміщиків-рицарів.

У суспільстві франків найвище положення займали король, його дружинники, службовці, римські землевласники; проміжною ланкою були вільні общинники; до найнижчих верств належало залежне і напівзалежне населення (колони, раби, вільновідпущеники, лити).

Пам'яткою права у франків є «Салічна правда» (Lex Salica), що почала складатися ще в часи Хлодвіга I. За своєю формою вона була фіксованим переліком правових звичаїв, а не кодексом чи зводом законів і практично не зазнала впливу римського права. Здебільшого статті «Салічної правди» були присвячені злочинам проти особистості та майна. Передбачалися значні штрафи (вергельди) за вбивство, тілесні покарання. Усі покарання диференціювалися залежно від соціального статусу правопорушника. Судовий процес міг розпочатися лише з ініціативи потерпілого і мав змагальний характер за участю свідків. Попереднього слідства не існувало. Для перевірки правдивості свідчень обвинуваченого дозволялося застосовувати «суд божий» (ордалії). Про страту в першопочатковому варіанті «Салічної правди» взагалі не згадувалось.

Крім «Салічної правди» у ранньофеодальних народів Європи існували й інші аналогічні пам'ятки права (Рипуарська, Алеманська, Баварська та ін.) – так звані «варварські правди» (leges barbarorum). Усі вони склалися протягом V-XI ст. і включали в себе як звичаї, так і королівське законодавство. Головним

же їхнім призначенням було встановити точну форму судової процедури і розмір штрафу за здійснене правопорушення. У деяких пам'ятках, на відміну від «Салічної правди», досить сильно помітний вплив римського права.

2. Ранньофеодальні монархії у Франції, Англії та Німеччині і їхні особливості. Після розпаду франкської імперії Карла Великого (843 р.) утворилися три держави, що поклали початок формуванню Франції, Німеччини та Італії.

Франція до кінця X ст. розпалася на багато феодальних володінь, які були слабо пов'язані між собою васальними відносинами. Найважливішим становим привілеєм дворянства і духовенства стало право власності на землю. Земельні магнати мали свою адміністрацію, суд, могли карбувати монету, вести війни без відома короля.

Вищий прошарок французького феодального класу складали герцоги і графи (васали короля), нижче – барони, які «держали» від них землі, ще нижче – дрібні дворяни, рицарі. Духовні феодали (єпископи, абати) отримували владу від папи римського. Феодально-залежне селянство поділялося на дві основні групи – сервів (особисто залежних) та віланів (особисто вільних).

Організація влади й управління залишалася двірцево-вотчинною. При цьому влада короля обмежувалася радою знаті (*курія*). Дещо змінилося місцеве управління: замість округів на півночі з'явилися *бальяжі*, а на півдні – *сенешальства*.

Проведені в XIII ст. королем Людовіком IX реформи призвели до посилення королівської влади. Були заборонені приватні війни і судові поєдинки, замість з'їздів феодалів було затверджено постійну раду, поступово королівський суд (Паризький парламент) став виконувати функції вищого суду.

Завоювання Англії в 1066 р. герцогом Нормандії Вільгельмом відвернуло її розпад на самостійні уділи. Місцевими справами розпоряджалися не барони, а лише шерифи та поліцейські чиновники, поставлені королем на чолі округів. На поч. XII ст., за часів Генріха I, регулярно скликалася Велика рада, на якій засідали вищі світські і духовні лорди. Значення королівських судів значно посилювалося реформами короля Генріха II (1154-1189). У кримінальному судочинстві

було започатковано розслідування через присяжних і створено прообраз суду присяжних. За Кларендонським асизом (1166 р.) вводився інститут роз'їзних королівських суддів.

У часи правління короля Джона Безземельного (1199-1216) загострилася боротьба феодалів проти королівської влади, в результаті якої король був змушений підписати договір із світськими і духовними феодалами – «Велику Хартію вольностей» (1215 р.). Основні положення цього документу зводились до такого: король зобов'язувався дотримуватися феодальних звичаїв у своїх стосунках із васалами і не втручатися в юрисдикцію феодальних курій; податки і збори можуть збиратися лише за рішенням «загальної ради королівства»; жодна вільна людина не може бути ув'язненою «інакше, як за законним вироком» та ін.

Німеччина, на відміну від інших європейських країн, досить довго зберігала пережитки родових стосунків. Тут феодалізм утверджується лише в XI ст. Утворенню основних класів Німеччини сприяла військова реформа короля Генріха Птахолова (919-936), за якою ті, хто міг з'явитися на війну як вершник, зараховувалися до привілейованого стану, а всі інші – до податкового.

У середині X ст. король Оттон I проголосив себе «римським» імператором, а в XII ст. за Німеччиною закріпилася назва «Священна Римська імперія». Але невдовзі країна розпадається на уділи на чолі з курфюрстами. Вони визнавалися самостійними у своїх володіннях, і від них залежало обрання імператора. Феодальна роздрібненість Німеччини була офіційно закріплена «Золотою буллою» імператора Карла IV у 1356 р. Вирішення усіх важливих справ імперії залежало від колегії курфюрстів. Існування окремих державних утворень спричинило й відсутність єдиної централізованої судової системи; імперський суд існував, але мав вузьку компетенцію і його рішення могли не виконуватись.

3. Особливості розвитку права в ранньфеодальній Європі. Кожна феодальна держава мала своє право, і навіть кожна область держави мала свій правовий комплекс.

За характером джерел права середньовічна Франція поділялася на північ і на південь; на півночі переважало неписане звичайне право, в основі якого лежали варварські правди V-VII ст., а на півдні, де економічні стосунки були більш розвинені, утримувалося видозмінене римське право.

Старі германські звичаї діяли по всій території Німеччини. На їхній основі розвинувся так званий феодальний кодекс – суміш звичаїв, що регулювали стосунки сюзеренітету-васалітету, феодальної власності та ін.

На відміну від загального права держав континентальної Європи, англійське звичайне право було загальним для всієї країни. Цьому сприяла діяльність вищих судів. Важливе значення мали також королівські «асизи» (закони), які змінювали й доповнювали старовинні правові звичаї.

Переломними для історії європейського права були XII-XIII ст., оскільки саме в цей період з'являються перші кодифікації права, починається рецепція римського права, виникає міське право, все більшого розповсюдження набуває право канонічне. Саме в цей період відбувається формування романо-германської правової сім'ї.

Питання для самоконтролю

1. Ознаки феодалізму і основні етапи його розвитку.
2. Державний і суспільний устрій держави франків.
3. «Салічна правда» як пам'ятка права.
4. Державний і суспільний устрій ранньофеодальної Франції.
5. Розвиток державності ранньофеодальної Англії.
6. Особливості державного устрою ранньофеодальної Німеччини.
7. Розвиток права в ранньофеодальних державах Європи.

Рекомендована література

1. Ададуров В. Історія Франції. – Львів, 2002.
2. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. – 2-е изд. – М., 1998.

3. *Бостан Л.* Magna Cartum Libertatum в контексті проблеми прав жінки в середньовічній Англії // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6.
4. *Бражников М.* К вопросу об отражении средневекового менталитета в нормах обычного средневекового права // Государство и право. – 2002. – № 10.
5. *Блок М.* Феодальне суспільство. – К., 2002.
6. *Гуревич А.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970.
7. *Дряхлов В.* Розыск во времена «Салической правды» // История государства и права. – 2016. – № 10.
8. Історія середніх віків / За ред. Є. Космінського, С. Сказкіна. – К., 1954. – Т. 1.
9. История средних веков / Под ред. Н. Колесниченко. – М., 1986.
10. *Качур В.* Велика Хартія Вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 5.
11. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI-XVII вв.) / Под ред. В. Рутенбурга, И. Медведева. – Л., 1990.
12. *Пти-Дютайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII вв. – М., 1938.
13. Салическая правда / Под ред. В. Семенова. – М., 1950.
14. Сборник законодательных памятников древнего западно-европейского права / Под ред. П.Виноградова, М. Владимирского-Буданова. – К., 1906-1908. – Вып. 1-2.
15. *Страхов Н.* Государство и право феодальной Англии. – Х., 1964.
16. *Турский Г.* История франков. – М., 1987.
17. *Федоров А.* Характерные черты средневекового права Западной Европы // История государства и права. – 2016. – № 4.
18. *Харитонов Є.* Рубежі Західної традиції приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3.
19. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М., 1961.

ТЕМА 6

Держава і право Візантії

1. Розвиток Візантійської держави.
2. Суспільний устрій Візантії.
3. Система державного управління Візантії.
4. Право Візантії.

Ключові поняття: імперія, самодержавство, аристократія, куріали, плебс, раби, колони, сенат, консistorій, магістр, квестор, префект преторію, епарх, система логотесій, феми, стратіг, стратіоти, Дігести, Інститути, Новели, Еклога.

1. Розвиток Візантійської держави. Візантійська держава виникла внаслідок розділу Римської імперії в 395 р. на Східну і Західну. Східна Римська імперія включала в себе землі Балканського півострова, Малої Азії, Близького Сходу і Єгипту. Столицею нової держави стало місто Константинополь, закладене в 324 р. на місці фортеці Візантій. Протягом усієї своєї історії Візантійська держава пройшла через три основних етапи свого розвитку: 1) IV-VII ст. – ранній період (зародження феодальних відносин); 2) VII-XI ст. – класичний період (формування феодальних відносин); 3) XII-XV ст. – пізній період (криза феодальних відносин). За весь цей час характерним для країни було існування сильної централізованої державності. Її столиця стала новим типом постійного центру – комбінацією палацу, центру адміністративного управління і головної військової ставки.

На відміну від Римської імперії соціально-економічний устрій Візантії був розвинений значно краще. Тут *раб* фактично був в стані *колони*. Досить широко була розповсюджена оренда землі (особливо довгострокова), яка поступово перетворювалась на спадкову. Унаслідок вигідного географічного положення країни розвивалася торгівля. Феодалізація проходила при збереженні старої

центральної влади. У міру укріплення окремих феодалів і посилення їхнього впливу на місцях імператорський уряд усіляко намагався підірвати їхню владу: забороняв утримувати збройні загони, будувати тюрми в маєтках та ін.

У кінці IV-V ст. імперія переживала виступи населення, напади варварів (гунів, остготів), релігійну боротьбу. Ситуація стабілізувалася вже за часів імператора Анастасія (491-518). Панівне положення в церкві зайняв константинопольський патріарх. Селянам було заборонено переходити під зверхність магнатів і оголошено недійсним продаж селянської землі великим власникам. За імператора Юстиніана I (527-565) головною метою державної політики стало забезпечення дешевою робочою силою і відновлення імперії в колишніх кордонах. Були завойовані Вандальське королівство в Північній Африці, Італія, Сицилія, Іспанія та ін. Але реакційна внутрішня політика призвела до зворотного результату. У державі поширилися повстання, а через кордони перейшли війська персів, лангобардів, слов'ян і протоболгар, арабів. До середини VII ст. Візантія втратила Месопотамію, Сирію, Італію, Іспанію, Палестину, Єгипет та ін.

Позиції старої знаті в країні значно ослабли. На зміну їй до влади приходять воєначальники нових адміністративних утворень – *фем*. Імператором стає *стратіг* Лев III Ісавр (717-741), котрий заснував власну династію. Значної гостроти набули протиріччя між світською і духовною знаттю (військовими і чернецтвом), що проявилось в так званому іконоборстві; до середини IX ст. держава і провінційна знать присвоїли собі значну частину церковного майна. Під приводом придушення народних рухів (Фоми Слов'янина, павлікан) військова знать у ході репресій захоплювала общинні землі.

До XI ст. процес феодалізації країни завершився. Вільне селянство зникло, воно було закріпачене; з'явилося велике феодалльне землеволодіння. Розвиток феодалльних відносин і посилення роздрібненості призвели до феодалльних міжусобиць, загострилася боротьба за владу. Наприкінці XI ст. військова знать звела на престол династію Комнінів (1081-1185), при якій зовнішній і внутрішній стан держави стабілізувався.

У 1204 р. Константинополь був захоплений загонами рицарів-хрестоносців. Унаслідок цього утворилися Латинська імперія і кілька візантійських держав – Епірське царство, Нікейська імперія, Трапезундська імперія. У 1261 р. Нікейська імперія відвоювала Константинополь і Візантія була відновлена. Але з цього часу країна являла собою типову феодально-роздрібнену державу зі слабкою владою імператора. Більша частина земельних володінь зосередилась у руках феодальної знаті, створювались напівнезалежні князівства.

29 травня 1453 р. Константинополь був захоплений армією турецького султана Мехмета II.

2. Суспільний устрій Візантії. Достатньо єдиним панівним прошарком у суспільстві ранньої Візантії була греко-римська аристократія (сенатори). Вона ж була і найбільшим крупним землевласником. Основу цього прошарку складала стара муніципальна аристократія римських міст. У цілому ж він сформувався до середини V ст., коли її представники остаточно склали стабільну верхівку провінційної знаті і зайняли ключові державні посади.

Другим привілейованим прошарком в імперії були середні землевласники (муніципальна *аристократія, куріали*), положення котрих у суспільстві було закріплене ще реформами Діоклетіана – Константина. Але найбільш важлива його частина несла відповідальність за збір податків і виконувала муніципальні обов'язки.

До нижчого прошарку вільного населення належить і міський *плебс* (ордо плебеюс). Він виконував різні повинності, не мав привілеїв вищих прошарків і більш жорстоко карався. У ранній Візантії в його середовищі сформувалася стійка і впливова торгово-ремісницька верхівка.

Найнижчий ступінь суспільної структури займали раби. Найбільшим рабовласником була держава. Праця рабів широко використовувалася в державних господарствах, майстернях, на копальнях. У ранньовізантійський період дещо зміцнилася їхня майнова правоздатність і було визнано їхнє право на шлюб та сім'ю. Раби за народженням так і залишалися рабами. З їхнього середовища почав виділятися прошарок колонів, котрий вже у V ст. став панівним на селі.

Колони поділялися на розряди залежно від розміру власності, але залишалися соціально нерівноправними, хоча й володіли деякою майновою і особистою правоздатністю.

Значні зміни в соціальному устрої імперії відбулися у VII ст. Рабство на цей час уже втратило своє значення, а замість колонів на селі з'явилися вільні селяни-общинники, власники своєї землі. Селяни-*стратиоти*, що служили в піхоті, кінноті і на флоті, звільнялися від деяких податків і повинностей. Зник прошарок куріалів. Значно похитнулося положення аристократії, сенаторської знаті. Із фемних правителів почав створюватися майбутній феодалний панівний клас Візантії, що був пов'язаний з армією і державною службою.

3. Система державного управління Візантії. У Візантії не існувало повної необмеженої спадкової імператорської влади. Формально візантійський імператор обирався представниками держави – сенатом, армією і народом. При цьому завдяки впливу християнства він вважався не Богом, а тільки лиш «божим намісником» у мирських справах. Влада імператора розглядалася не як персональна і необмежена, а як самодержавна, що вручена необмеженою владою римської держави. Він мав особисте і належне йому майно та джерела прибутків, але прибутки з державного майна йшли тільки на державні потреби. Верховної власності на землю не існувало. Влада опиралася на суверенні права держави, а не на пряме право власності.

Імператор мав вищу законодавчу, виконавчу і судову владу. Він призначав і звільняв чиновників. Дорадчим органом при ньому була Державна рада (*консistorій*), куди входили найвищі посадові особи. В IX-XI ст. при імператорі діяла рада із вищих чиновників і вельмож (синкліт).

Консультативним і дорадчим органом був сенат, який виконував представницькі функції і виступав захисником інтересів сенаторського стану.

Державне управління мало двірцевий характер. Головну роль у ньому відігравав начальник палацу і всіх державних служб (*магістр* офіцій). Йому підпорядковувались гвардія, таємна поліція, державна пошта, військові арсенали. Він відав також зовнішніми стосунками і контролював діяльність адміністрації.

Іншими найвищими чиновниками були *квестор* (головний юрист і радник імператора з юридичних питань), два коміти фінансів (відали казною, прибутками і видатками імперії), магістри військ (тих, що знаходилися в столиці), два префекта преторію (очолювали цивільне управління), *епарх* (глава столиці). Останній очолював константинопольську адміністрацію і одночасно головував у сенаті, вважався головним суддею в межах ста миль від столиці.

Управління здійснювалося через розгалужений чиновницько-бюрократичний апарат, у якому головне місце займали відомства префекта преторію (Сходу і Заходу) – перших заступників імператора в справах цивільного управління. В їхньому підпорядкуванні була вся цивільна адміністрація, управління містами, забезпечення армії тощо. Їм підпорядковувались правителі провінцій, котрі мали свої управління (адміністративні, судові, поліцейські). У VII ст. система префектур була знищена і створена *система логотесій* (міністерств). На чолі окремого відомства, що відало окремою сферою діяльності, стояв логофет, який підпорядковувався безпосередньо імператору. Утворилася ранньосередньовічна система прямого централізованого управління. Створювалися нові адміністративні райони – феми. Основою фемного устрою стало село, а вільні селяни (стратіоти) – головною військовою силою країни. Цивільне управління було підпорядковане військовому. На чолі феми стояв стратіг, котрий здійснював загальне керівництво, був суддею і розподіляв податки. Першим його заступником був цивільний правитель (протоспафарій). Феми поділялися на військові округи (турми).

Армію очолювали п'ять магістрів. За своєю організацією вона копіювала пізньоримську. Спершу вона комплектувалась за рахунок рекрутських наборів, але поступово перетворювалась на найману. До кінця VI ст. держава вже не в змозі була утримувати значну армію. Зі становленням фемного устрою наймані війська втратили своє значення. За стратіотами закріплювались невідчужувані земельні ділянки, що передавалися в спадок за умови продовження військової служби.

У IX-XI ст. система управління ще більш ускладнилась. Кількість відомств доходила до 60, і кожне з них мало власні численні канцелярії. При цьому їхні функції не завжди були чітко розмежовані. Наприклад, судовою юрисдикцією було наділене ледь не кожне відомство, кожен чиновник, кожен стратіг.

4. Право Візантії. У правовій системі Візантії слід відзначити її стабільність і основу безпосередньо римського права. Головним джерелом права тут було імператорське законодавство.

Уперше кодифікація візантійського права була здійснена в 438 р. при імператорі Феодосії, але найбільш повна і загальна його систематизація відбулася в середині VI ст. При імператорі Юстиніані I було складено Звід цивільного права (*Corpus juris civilis*), в якому закріплювалась необмежена влада імператора, охорона приватної власності, визначався статус християнської церкви, рабів, колонів. До нього ввійшли *Дігести* (уривки з творів юристів), *Інституції* (керівництво для користування Зводом) та Кодекс Юстиніана (імператорські постанови); особливу частину склали *Новели* (імператорські укази, що з'явилися вже після видання Зводу). Значний вплив на цю кодифікацію мало християнство (посилання на священну літературу, трактування шлюбу як священного союзу тощо). Серед інших пам'яток візантійського права виділяються *Еклога* і Земельний кодекс, видані у VIII ст., Прохірон, Епанагога і Базиліки IX ст. та ін. З розвитком законодавства застарілі норми права із кодифікацій виключалися і вносилися нові положення, що свідчить про його певну динамічність.

У візантійських правових документах чітко фіксувалася соціальна диференціація населення, а залежно від цього визначалося й покарання. Проте соціальний статус не міг вплинути на покарання у випадку здійснення державного злочину (проти імператора, держави, фальшивомонетництво та ін.). Серед покарань досить часто передбачалась смертна кара, штраф, тілесні покарання, конфіскація майна. У шлюбно-сімейному праві визначалося підпорядковане положення жінки в сім'ї, проте її майнові права були майже рівні з чоловіком. Досить слабо розвиненим було договірне право (купівля-продаж, позика, зберігання). У процесуальному праві з VIII ст. почав діяти принцип рівності при розгляді справ судом.

Питання для самоконтролю

1. Особливості утворення і становлення Візантійської держави.
2. Вплив християнства на розвиток державності у Візантії.
3. Розвиток суспільного устрою у Візантії.
4. Становлення прошарку селянства у Візантії.
5. Фемний устрій Візантії.
6. Державне управління Візантії в ранній період.
7. Становлення чиновницько-бюрократичного апарату.
8. Особливості правової системи Візантії.
9. Розвиток візантійського законодавства.

Рекомендована література

1. Византийский земледельческий закон / Под ред. К. Медведева. – Л., 1984.
2. Институции Юстиниана / Ред. В. Томсинов. – М., 1998.
3. История Византии / Отв. ред. С. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1-3.
4. Курбатов Г. История Византии. – М., 1984.
5. Липшиц Е. Византийское законодательство и право VI-VIII вв. и вопрос о восточном характере византийского феодализма. – М., 1960.
6. Липшиц Е. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX-XI вв. – Л., 1981.
7. Липшиц Е. Право и суд в Византии в IV-VIII вв. – Л., 1976.
8. Литаврин Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. – М., 1977.
9. Опольська Н. Правове регулювання творчості в період Середньовіччя // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6.
10. Перетерский И. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. – М., 1956.
11. Успенский Ф. История Византийской империи. – М., 2001-2002. – Т. 1-5.
12. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Вступ. статья, пер. и комментарии Е. Липшиц. – М., 1965.

ТЕМА 7

Держави древньої Америки

1. Імперія інків.
2. Конфедерація ацтеків.
3. Конфедерація майя.
4. Особливості права індіанців доколумбової Америки.

Ключові поняття: Мезоамерика, інки, сапа-інка, айлью, курака, Тауантинсуйю, Куско, Теночтітлан, ацтеки, тлатоані, сіуакоатль, кальпуллі, конфедерація міст-держав, Юкатан, Майяпанська ліга, халач вінік, батаб, ах нат бе, принцип таліона, звичай, табу.

Головними осередками найдавніших американських культур були *Мезоамерика* і Центральні Анди, де в VII-V тис. до н.е. зародилося землеробство. На рубежі III-II тис. до н.е. тут з'явилися перші постійні поселення. У результаті соціально-економічних і культурних змін, що проходили в другій пол. I тис. до н.е., на основі архаїчних культур майже одночасно виникли цивілізації, які належать до «класичного» етапу історії Мезоамерики (I тис. до н.е.). Він характеризувався утворенням і розвитком ранньокласових суспільств, міст-держав та їхніх об'єднань, централізацією управління, могутністю жрецтва, продуктивним господарством. В історії Американського континенту в доколумбову епоху існувала велика кількість індіанських держав, однак найпомітнішими серед них були держави інків, ацтеків і майя.

1. Імперія інків. Держава інків почала складатися в другій пол. XII ст. на основі розвитку общини міста Куско внаслідок асиміляції пришельцями-інками місцевого населення і утворення союзу кечуанських племен. До XV ст. цей союз перетворився на державу *Тауантинсуйю*.

Соціальну структуру суспільства очолювала правляча знать (імператор, його родичі, жерці, правителі провінцій і округів), що мала спадкоємний характер. Інша частина суспільства поділялася на чиновників, рядових общинників і вільних.

Кожен прошарок населення у свою чергу також поділявся на касти. Соціальною основою імперії були роди (*айлью*) і общини. Роди об'єднувались у село, кілька сіл – в округ, а кілька округів – у провінції. Член общини був одночасно і селянином і ополченцем, якому надавався наділ землі. До 60 років він ніс обов'язкову трудову повинність, а його життя регламентувалося суворими звичаями, що мали силу закону. Общинники не мали права покидати своє місце проживання і роботи.

Уся імперія інків поділялася на 4 великих території (*суйюс*), а її столицею було місто Куско. Опорою влади була армія. У результаті численних війн імперія інків стала колоніальною державою.

Глава держави – імператор (*сана-інка*) – мав необмежену владу і прирівнювався до бога. В його руках зосереджувалась уся адміністративна, жрецька, військова, законодавча і судова влада. Він і вищі посадові особи наглядали за намісниками. Безпосередньо імператору підпорядковувалися правителі областей, котрі мали свій власний чиновницький апарат. При імператорі діяла державна рада, яка висловлювала свої пропозиції та ідеї. До неї входили губернатори (*апо*) та інші вищі сановники. Для контролю над областями і районами існував постійний поштовий зв'язок. Найнижчою ланкою управління була община. Її очолював староста (*курака*), котрий відповідав за збір податків, організацію роботи, розподіл землі тощо. Судові функції виконували органи адміністрації або спеціальні суди (*очакомайо*), а верховним суддею був імператор. Рішення судді вважались остаточними, проте лише вища влада могла затвердити смертний вирок.

Державною мовою, обов'язковою для всіх підданих, була мова кечуа.

У 1532 р. столиця інків Куско була захоплена конкістадорами на чолі з Пісарро. Боротьба інків з іспанськими арміями продовжувалася до кінця XVI ст.

2. Конфедерація ацтеків. У 1325 р. на двох невеличких островах посеред озера Тескоко ацтеки побудували своє місто Теночтітлан. Пізніше три міста – Тескоко, Теночтітлан і Такуба – утворили союз (1426 р.), в якому саме місто ацтеків зайняло панівне положення. Ацтеки зруйнували і знищили останню

столицю тольтеків – Кулуакан (1367 р.) – і поступово підкорили собі інші навколишні народи. Від підкорених племен ацтеки вимагали доставляти людей для жертвоприношень і платити данину натурою. Епоха розквіту держави ацтеків припадає XV – поч. XVI ст.

У суспільстві ацтеків зберігалася кастова система. Населення поділялося на 4 фратрії і 20 родів. Основну його частину складали землероби і ремісники. Специфікою положення простих общинників було їхнє постійне перебування в ополченні. Найнижче становище серед вільних селян займали безземельні, які працювали за наймом. Велику групу населення складали раби (тлатлакотін), котрими ставали військовополонені і злочинці, боржники, а також бідняки, які продали в рабство себе або своїх дітей, вигнанці з общин. Найвищий щабель у суспільстві займали аристократи (піллі). Вони мали певні привілеї, наприклад звільнялися від податків. До них належали державні чиновники, військові вожді, жерці. Державні посади передавалися знаттю у спадок.

Правитель ацтеків (*тлатоані*) здійснював верховну владу – воєнну, політичну і релігійну. Спочатку його посада була виборною, а пізніше почала передаватися в спадок, хоча сам порядок спадкування був досить заплутаним. Другою особою в державі був *сіуакоатль*, котрий виконував функції тлатоані в його відсутність, після його смерті і керував радою по виборах нового тлатоані, розподіляв норми данини, контролював її збір, міг виносити смертні вироки, наглядав за храмами. При правителі діяла вища рада (Рада чотирьох), до якої входили знатні вельможі, воєначальники, його найближчі родичі, радники і жерці. Основною функцією цієї Ради були вибори нового тлатоані. Реальна влада в державі належала тлатоані, сіуакоатлю і Раді чотирьох.

На 1519 р. ацтекська держава поділялася на 38 провінцій і 500 дрібних підрозділів з центрами в містах і поселеннях. На чолі міст стояв представник місцевої воєнної знаті (текутлі). Система управління повторювала столичну – двір тлатоані. Община (*кальпуллі*) була найнижчим рівнем управління і мала певну автономію в господарчих справах, внутрішньому управлінні, релігійних питаннях і військовій справі (вважалася окремою військовою одиницею). Але вона несла відповідальність перед державою за виконання повинностей і збереження порядку.

Правителі конфедерації міст-держав ацтеків постійно проводили загарбницьку політику. У часи правління Монтесуми I (1440 – 1469), наприклад, було підкорено всі народи Мексиканської затоки. Але проведення загарбницької політики на підкорених землях постійно призводило до повстань і спротиву місцевого населення. І в часи правління Монтесуми II (1503 – 1520) розпад держави посилювався. Саме цим скористалися в 1519 р. іспанські завойовники на чолі з Е.Кортесом.

3. Конфедерація майя. Історію майя прийнято поділяти на два періоди – Стародавнє (317 – 987 рр.) і Нове (987 – 1697 рр.) царства. На рубежі V – VI ст.ст. у північній частині півострова Юкатан було засновано місто Чічен-Іца, а в X ст. неподалік від нього – Майяпан. За історичною хронікою, у 1194 р. правитель останнього захопив Чічен-Іцу, а вже її жителі у свою чергу захопили Майяпан. У результаті змішання, як свідчить хроніка, з'явився народ майя. Союз, що утворився із міст-держав, – Майяпанська ліга – у другій пол. XIII ст. встановив свою гегемонію на Юкатані. Протягом двох століть продовжувалося панування майяпанських правителів із династії Кокомів. У XV ст. проти них виступили правителі низки невеликих областей, об'єднані сили яких зруйнували Майяпан (1441 р.), після чого конфедерація розпалася на ворогуючі між собою дрібні державні утворення.

Панівний прошарок суспільства складала знать і численне жрецтво на чолі з верховним жерцем. Знать володіла плантаціями какао, пасіками, соляними копальнями, мала багато рабів. Деяка її частина займалася торгівлею. Кожне поселення являло собою територіальну общину із значними родовими пережитками. Селяни були напіввільними, а земля – власністю общини. Сільськогосподарські роботи проводилися колективно. Для виконання найважчих робіт використовувались раби (військовополонені, злочинці, боржники, сироти). Але з рабства можна було викупитись. Таким чином, у майя існували елементи рабовласницького суспільства при збереженні ряду інститутів родового устрою.

Особливе місце в суспільстві займали жерці, діяльність яких мала статус державної.

Усю верховну владу в майя мав *халач вінік* («справжня людина»), яка була майже абсолютною. Існували спадкоємні царські династії. Радником правителя був верховний жрець (ах кін май). Верховні вожді, жерці і радники утворювали при правителі щось на зразок державної ради. Наближеною до халач вініка була посада кальвака, у віданні котрого знаходилися селища та їхні управителі. Безпосередня влада на місцях належала *батабам*, яких призначав халач вінік із числа своїх родичів або вірних людей. Ця посада була довічною і поступово перетворилася на спадкоємну. До її функцій входило спостереження за сільськогосподарськими роботами, сплатою податків, спорудженням і ремонтом будинків. Під час війни батаб командував воїнами свого селища. Він виконував усі розпорядження халач вініка і свої дії повинен був узгоджувати з місцевими жерцями.

У судовій системі верховним суддею був халач вінік, а суд не відокремлювався від адміністрації. Слідство велося усно за участю свідків. Існували посади захисників (ах кулель) і поліцейських (тупіть), а також в одній особі міського судді, судового виконавця і міського радника (*ах нат бе*).

4. Особливості права індіанців доколумбової Америки. Пам'яток права інків, ацтеків і майя не збереглося. Але відомо, що головну роль у регулюванні суспільних відносин відігравали звичаї, традиції і релігійні табу. Вони були найважливішим джерелом права. Правові норми створювалися, по суті, монархами, суддями та посадовими особами держави. Усі правопорушення розглядалися через призму гріховності. Давні закони знали *принцип таліона*. Наприклад, у майя вбивця страчувався тим самим способом, яким померла його жертва, при цьому вирок виконували родичі померлого.

Соціальні норми в першу чергу оберігали власність. Так, за крадіжку у майя передбачалося перетворення на раба, але могла застосовуватися і смертна кара, а у ацтеків – довічне рабство або смерть, у інків передбачалося за першу крадіжку з поля осудження, а за другу – побиття камінням, за першу дрібну крадіжку – побиття в публічному місці, за другу – тілесне покарання, а за третю – смертна кара, за крадіжку з храму – тільки смертна кара. У той же

час уже почав формуватися принцип відшкодування завданих збитків. У договірному праві існували договори обміну, купівлі-продажу, займу. Укладення договорів супроводжувалося клятвою в присутності свідків. У шлюбно-сімейному праві в ацтеків існувало багатожонство, у інків багатожонство існувало тільки для правителя і знаті, а у майя була парна сім'я. Але жінки були повністю безправними. Кровозмішування каралося смертю. Існувала сильна батьківська влада над дітьми. Діти рабів у майя залишалися рабами, але в ацтеків вони могли стати вільними.

До тяжких злочинів зараховувалися державна зрада, повстання, богохульство, непокоря адміністрації, крадіжка людей з метою обернення на рабів, перелюбство, чорнокнижництво, лжесвідчення (в ацтеків останнє каралося відрізанням губ і вух), наклеп, аборт та ін. Ацтеки вважали тяжким злочином і пияцтво (каралося смертю). Зберігалася кровна помста. Поширеною була колективна відповідальність (у інків разом з чаклуном страчувалася вся його сім'я). Існувало й поняття ненавмисного злочину. Покарання відрізнялися суворістю: при смертному вирокі застосовувалися забиття камінням, удушення, підвішування за ноги, розрубання на частини. Тюремне ув'язнення могло бути тільки до винесення вироку. Серед інших видів покарань застосовувалося биття палками, відрізання частин тіла, обернення на рабство, штраф, бриття волосся, позбавлення посади, віддача жінки в храм.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика розвитку державності в доколумбовій Америці.
2. Порівняльна характеристика суспільного устрою в державах доколумбової Америки.
3. Державний устрій імперії інків.
4. Державний устрій конфедерації ацтеків.
5. Державний устрій конфедерації майя.
6. Право в державах доколумбової Америки.

Рекомендована література

1. *Альперович М., Слезкин Н.* История Латинской Америки. – М., 1991.
2. *Баглай В.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. – М., 1998.
3. *Березкин Ю.* Инки. Исторический опыт империи. – Л., 1991.
4. *Вайян Дж.* История ацтеков. – М., 1949.
5. *Галленкамп Ч.* Майя. Загадка исчезнувшей цивилизации. – М., 1966.
6. *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций. – М., 1990.
7. *Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков. – М., 1974.
8. *Гуляев В.* Города-государства майя. – М., 1979.
9. *Жидков О.* История государства и права стран Латинской Америки. – М., 1967.
10. *Зубрицкий Ю.* Инки-кечуа. Основные этапы истории народа. – М., 1975.
11. *Кинжалов Р., Белов А.* Падение Теночтитлана. – М., 1956.
12. *Кузьмищев В.* Царство сынов Солнца. – М., 1985.
13. *Рус А.* Народ майя. – М., 1986.

ТЕМА 8

Держава та право в Арабському халіфаті

1. Виникнення і розвиток Арабського халіфату.
2. Суспільний та державний устрій.
3. Право в Арабському халіфаті.

Ключові поняття: іслам, Мухаммед, імамат, халіфат, теократія, мавла, візир, диван, емір, кадї, хакім, раїс, Коран, шаріат, фікх, Сунна, іджма, фетва, кіяс, урф, адат, фірман, канун, муджахід, факіх, кровна помста, принцип таліона.

На Аравійському півострові перші державні утворення взагалі з'явилися в IX-VIII ст. до н.е. Проте ще довгий час тут співіснували ранньокласові і первіснообщинні відносини; найбільш повільно суспільство розвивалося на півночі Аравії. Більшість населення залишалася кочовими племенами.

1. Виникнення і розвиток Арабського халіфату. На поч. VII ст. в умовах кризи родового ладу, в середовищі арабських племен виникло нове релігійне вчення – *іслам* («покірність»), засновником якого був пророк *Мухаммед* (570–632). Ідея монотеїзму стала ідеологічним обґрунтуванням утворення нової держави. До кінця життя Мухаммеда утворилася ісламська теократична держава (*імамат*), що охопила всю Аравію і вже у 30-х рр. VII ст. вона завдала поразки Візантії та Ірану, а пізніше захопила Палестину, Сирію, Єгипет, Північну Африку, Закавказзя, Середню Азію, південь Піренейського півострова.

Боротьба за престол спадкоємців Мухаммеда призводила до розгортання громадянських воєн, в процесі яких влада переходила до династії Омейядів (661-750) зі столицею в Дамаску і династії Абасидів (750-1258) зі столицею в Багдаді. Ця боротьба супроводжувалася виникненням в ісламі трьох окремих течій – шіїтів, сунітів і хариджитів.

Найбільшої могутності *халіфат* досяг за династії Абасидів у VIII-IX ст., але тоді ж намітилася й тенденція до розпаду держави на незалежні емірати. Вже в X ст. халіфи втрачають реальну владу і вона переходить до командуючих гвардією. У 1055 р. Арабський халіфат, що вже розпався на самостійні емірати, був захоплений турками-сельджуками і їхній представник отримав від халіфа титул султана. Остаточно халіфат був знищений монголами (1258).

Феодалізм халіфату мав деякі особливості: ступінь його розвитку в окремих регіонах держави не була однаковою. Вона знаходилася в прямій залежності від рівня соціально-економічного розвитку земель на момент їх завоювання. Якщо в Сирії, Іраці чи Єгипті феодалізм панував практично в усіх сферах, то в більшій частині Аравії зберігалися значні пережитки родоплемінного устрою.

2. Суспільний та державний устрій. Суспільний устрій Арабського халіфату мав специфічні особливості, що зближали його зі старосхідною деспотією (зокрема, вся земля вважалася власністю держави). Верхівку суспільства складали феодали: халіф з родичами, чиновники, місцева знать, воєначальники, духовенство, землевласники. До найнижчих верств суспільства належали селяни, дрібні ремісники, бедуїни, раби. Правове положення людини в суспільстві багато в чому визначалося належністю до мусульманської релігії. Зокрема, мусульманин звільнявся від сплати подушної податі, сплачував менше мито та ін. Правителем держави міг бути тільки мусульманин. Іноплемінець, приймаючи іслам, вже не міг зайняти однакового положення з арабом і ставав «клієнтом», у якого був покровитель. Інститут покровительства склався ще в VI ст., але тоді він існував для деяких арабських племен і окремих осіб (мавла). Правоздатність мусульман була ширшою за правоздатність іновірців. Останні мали обмежені права у виборі місця проживання, професії, пересуванні.

За формою правління халіфат – теократична монархія. Вже Мухаммед зосередив у своїх руках усю духовну і світську владу; при ньому існувала рада із найближчих сподвижників, що мала дорадчі функції. Утворена армія була організована за племінним принципом. Після смерті Мухаммеда деякий час посада халіфа (заступник, посланець Аллаха) була виборною, а потім стала спадковою.

Главою держави був халіф, у руках якого зосереджувалася вся духовна і світська влада: він виступав як верховний імам і головний *емір*. Він же вважався власником усіх земель і головнокомандуючим армії. При династії Абасидів у державному управлінні з'явилася посада *візира* (755) – заступника халіфа в цивільних справах. Він вважався правою рукою і першим радником халіфа, керував роботою *диванів* (відомств) та ін. Йому безпосередньо підпорядковувались канцелярія халіфа, його двір, дипломатична служба, гвардія, фінанси тощо. Помічником халіфа в духовних справах був головний *каді*, котрий мав владу над суддями міст, провінцій і окремих місцевостей. Управління фінансами було вдосконалене організацією Вищої рахункової палати. Через поштове відомство здійснювався контроль за діяльністю місцевого державного апарату. Держава поділялася на намісництва, і місцеве управління знаходилося в руках намісників, а у великих провінціях – в руках емірів, котрі виконували адміністративні і військові функції; їхня діяльність була практично безконтрольною. Кожен емір мав свій чиновницький апарат і свою армію. Містами управляли спеціальні чиновники (*хакіми*), котрим допомагали міські голови (*раіси*); кожне місто мало свого суддю і свої чиновницькі відомства. Але самоврядування не існувало, усі посади були призначуваними.

Особливістю судової влади була її децентралізація і відокремленість від адміністрації. Суддя (каді) формально підпорядковувався лише халіфу і виступав завжди від його імені. І лише халіф міг скасувати його вирок. Повноваження судді визначалися при призначенні. Але кримінальні справи розглядалися, як правило, емірами і намісниками, від них же залежало виконання рішень судді. Каді, крім розгляду судових справ, мав і інші обов'язки (нагляд за станом громадських будівель, доріг, місць ув'язнення, за розділом майна та ін.). В'язниць спочатку не існувало, вони були введені при Абасидах. Тоді ж остаточно склалася й судова система.

3. Право в Арабському халіфаті. Мусульманське право (*шаріат, фікх*) було тісно пов'язане з еволюцією арабської державності. Від самого початку воно розвивалося на основі казуїстики. Це суто конфесійне право, яке органічно

поєднувалося з теологією ісламу і було насичене релігійними нормами (ібадат), догматикою (акаїд), етичними уявленнями (ахлак). Тільки у VIII ст. почали формуватися правові школи. Одним із відомих правознавців того часу був Абу Ханіф, котрий написав трактат «Ал-фікх ал-акбар».

Найважливішим джерелом шаріату вважається *Коран* – священна книга мусульман, що складається із притч, молитов і проповідей, які начебто належать Мухаммеду. Другим авторитетним і обов'язковим для всіх мусульман джерелом права була *Сунна* («священний переказ»), що складається із численних розповідей (хадіси) про судження і діяння Мухаммеда. До джерел права також належать *іджма* (загальна згода общини, думки авторитетів – *муджахідів* і *факіхів*), *фетва* (рішення і думки теологів – муфтіїв), *кіяс* (рішення за аналогією), *урф* і *адати* (правові звичаї – власне арабські і запозичені у підкорених народів), *фірмани* (укази і розпорядження халіфів) та *кануни* (закони). Особливістю мусульманського права було те, що висновки правознавців залишалися дійсними, навіть якщо суперечили один одному.

Шаріат не знав поділу права на окремі галузі, а вся його система будувалася на стосунках мусульман з Аллахом, з іновірцями, між собою, між державами. Значного розвитку в ньому зазнали цивільно-правові стосунки (муамалат). У шаріаті досить детально визначались способи виникнення права власності. Праву приватної власності приписувалося божественне походження, воно розглядалося як постійне і необмежене, а власник мав абсолютну свободу розпорядження своїм майном. Особливістю спадкоємного права було те, що спадкоємець не ніс відповідальності за зобов'язання спадкодавця. Шлюб розглядався як релігійний обов'язок мусульманина, а шлюбний договір – як торгова угода. Коран визнавав за мусульманином право мати до чотирьох дружин одночасно і наложниці із рабинь; при цьому чоловік зобов'язаний надати кожній дружині майно, житло і одяг. Він же міг застосовувати до жінок різні покарання, у тому числі тілесні.

У кримінальному праві (укубай) усі злочини поділялися на три групи: 1) злочини, що трактуються як замах на «права Аллаха» і не допускають прощення (відступництво від ісламу, бунт проти державної влади, крадіжка, вживання спиртних напоїв, подружня зрада та ін.); 2) замах на права окремих осіб (вбивство, тілесні ушкодження), що передбачає кровну помсту і принцип таліона; 3) злочини, які не згадуються в основних джерелах шаріату (недотримання посту, легкі тілесні покарання, хуліганство, образа, азартні ігри і т.ін.), покарання за котрі залежали від думки судді. Правопорушник одночасно був і грішником.

Судові засідання готувалися судовим писарем, він же вів протокол. Судовий процес мав звинувачувальний характер, розгляд справ розпочинався на вимогу зацікавлених осіб (за виключенням злочинів проти державної влади) і проходив публічно, як правило в мечеті, був усним. Судді мали свободу у вирішенні питань (іджтихад), якщо не існувало чітких вказівок Корану. Справа повинна була вирішуватись на одному засіданні і не відкладалась на наступний день. Процес перетворювався на змагання сторін, тут усі були рівні. Рішення судді виконувалися одразу.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика розвитку державності в арабів.
2. Суспільний устрій Арабського халіфату.
3. Державний устрій Арабського халіфату.
4. Джерела мусульманського права.
5. Цивільно-правові стосунки в шаріаті.
6. Кримінальне право і судовий процес у шаріаті.

Рекомендована література

1. Грюнебаум Г.Э. фон. Классический ислам. Очерк истории (600-1258). – М., 1988.
2. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1987 – Ч. 1-2.
3. Крывелев И. История религий. – М., 1988. – Т. 2.

4. *Лубський В., Борис В.* Мусульманське право. – К., 1997.
5. *Лук'янов Д.* Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-2.
6. Мусульманское право: Структура и основные институты / Отв. ред. Л. Сюкияйнен. – М., 1984.
7. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. – Харьков, 1981.
8. *Сюкияйнен Л.* Мусульманское право: Вопросы теории и практики. – М., 1986.
9. *Сюкияйнен Л.* Шариат: религия, нравственность, право // Государство и право. – 1996. – №8.
10. *Хайдарова М.* Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате в VII-XIII вв. // Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы. – М., 1982.

ТЕМА 9

Держава та право в станово-представницьких монархіях Європи

1. Станово-представницька монархія у Франції.
2. Монархія і парламентаризм в Англії.
3. Особливості монархії в Німеччині.

Ключові поняття: міщанство, Генеральні штати, парламент, рейхстаг, ландтаг, імперативний мандат, ордонанс, статут, канцлер, місцеве самоврядування, мирова юстиція, загальне право, шефен, «Кароліна».

Після хрестових походів XI – XII ст. в Європі прискорився процес виходу міст із підпорядкування феодалам. Водночас монархи намагалися об'єднати свої країни під єдиною владою. Клас феодалів розпадається на два стани – дворянство і духовенство, виникає третій стан – міщанство (у вузькому розумінні – міська аристократія). У цих умовах утворюються представницькі установи: у Франції – Генеральні штати, в Англії – парламент, у Німеччині – рейхстаг і ландтаги.

1. Станово-представницька монархія у Франції. Приводом до скликання Генеральних штатів у Франції послужило зіткнення короля Філіпа IV з папою римським у 1302 р. Саме вони і повинні були вирішити суперечку. На цих зборах були представлені дворянство, духовенство і вперше – міське населення (від міст були виборні особи та призначені королівськими чиновниками). Були створені штати і в провінціях. Наприкінці XV ст. було встановлено, що до Генеральних штатів обирається по 1 депутату від кожного стану в окрузі. Делегати мали лише імперативний мандат.

Скликалися Генеральні штати королем. Їх існування сприяло централізації держави і зміцненню королівської влади, наприклад за їхньою допомогою король у першій пол. XV ст. домігся заборони феодалам мати власне військо, були заборонені приватні війни та ін. Але у 1357-1358 рр. Генеральні штати

отримали можливість перетворитися на постійно діючий парламент. Внаслідок полонення короля англійською армією під час Столітньої війни в країні встановилося двовладдя дофіна і штатів. У Великому березневому *ордонансі* (1357 р.) дофін задовольнив вимоги депутатів щодо їхньої участі в управлінні державою, проголошувалась і їх недоторканність. Приводом для відміни ордонансу стало селянське повстання Жакерія. Найрадикальніші депутати були страчені. Опорою королівської влади стали чиновники і армія. Після реформи, проведеної Карлом VII, було покладено початок постійному війську, що формувалося з уродженців Франції (1445 р.).

Поступово, із посиленням королівської влади, потреба в скликанні Генеральних штатів відпадала і з 1439 до 1614 р. вони скликалися тільки 6 разів і лише для вирішення суто політичних питань.

Єдиної системи права у Франції в цей період ще не існувало. Поступово широке визнання здобуло римське право і відбулася його рецепція. Злочини стали розглядатися як порушення королівського миру. Перелік злочинів і покарань містився в творі відомого легіста Ф.Бомануара «Кутюми Бовезі» (1283 р.), в якому автор також ставив питання про цілі правосуддя, моральні та юридичні обов'язки. Як додаткову міру покарання застосовували конфіскацію майна. Кримінальне судочинство велося за правилами інквізиційного процесу. Змагальний процес був повністю скасований *ордонансом* Людовіка XII (1498 р.) та Франциска I (1539 р.).

2. Монархія і парламентаризм в Англії. Станово-представницька монархія в Англії оформлюється в другій пол. XIII ст. В Оксфорді барони, що виступали проти короля, на своїх зборах («Божевільний парламент») виробили так звані «Оксфордські провізії», в яких був представлений проект перебудови державного управління. За цим актом король ставав повністю підконтрольний баронам. Унаслідок цього між королем і баронами почалася громадянська війна (1258-1267 рр.). Перший парламент був скликаний у 1265 р. і відносно повно представляв усю країну: по 2 рицаря від кожного графства і 2 представника від кожного міста. Із середини XIV ст. парламент став поділятися на дві палати:

палату лордів і палату громад. Союз рицарства і міської верхівки в парламенті забезпечував їм значний політичний вплив у порівнянні з іншими країнами. Найважливішою функцією цього представницького органу була фінансова: з 1297 р. без його згоди не міг бути введений нового прямих податок, а з XIV ст. й побічний. У XIV-XV ст. була оформлена законодавча ініціатива парламенту. У подальшому встановився порядок, що постанови, прийняті обома палатами і королем (статути), не можуть бути змінені без згоди обох палат.

Управління країною король здійснював через раду, до якої входили канцлер, керівник канцелярії канцлера, королівський камергер та інші особи. Управління на місцях зосереджувалося в графствах. Виникає система місцевого самоврядування. Важливим елементом місцевої влади з XIV ст. стає *мирова юстиція*, до функцій якої входив розгляд кримінальних справ і контроль за діями місцевої поліції.

Наприкінці XIII ст. в Англії відбулась уніфікація загального права, чому сприяла діяльність королівських судів. Загальне право зазнало помітного впливу римського права. За феодалним правом вважалося, що держава складається з монарха, його сім'ї і підданих. Тому делікти проти короля та його близьких розглядалися як особливо тяжкі державні злочини.

3. Особливості монархії в Німеччині. Феодална роздрібненість Німеччини, закріплена «Золотою буллою» (1356 р.), перешкоджала виникненню впливових органів станового представництва. Представники міст на імперських з'їздах (рейхстаги) практично ніякої ролі не відігравали. У князівствах, з яких складалася Німеччина, засідали місцеві збори (ландтаги), до яких іноді входили ще й представники вільного селянства. Ландтаги були три- і двопалатні; їхня компетенція мала порадний характер. Деякою мірою ландтаги обмежували владу князів і, по суті, були більш станово-представницькими органами, ніж рейхстаг.

Уповільнений розвиток феодалізму в Німеччині зумовив тут збереження пережитків звичаєвого права. Перша спроба кодифікації права вперше була зроблена у XIII ст. У правотворчості велику роль відігравали *шефени* – члени

феодалських судів. До їхніх обов'язків входило з'ясування фактичної сторони справи, оцінка доказів, а в разі потреби і «відшукування права». Наприкінці XV ст. римське право було визнане офіційним джерелом цивільного права. Найвідомішою пам'яткою права Німеччини, що висвітлювала питання кримінального права і процесу, стало кримінальне уложення «Кароліна» (1532 р.). Воно передбачало досить широке коло злочинів і відрізнялося жорстокістю покарань.

Питання для самоконтролю

1. Передумови і причини виникнення станово-представницької монархії в Європі.
2. Розвиток державності у Франції в період станово-представницької монархії.
3. Система права у Франції в період станово-представницької монархії.
4. Парламентаризм в Англії XIII – XV ст.
5. Державний устрій в Англії в період станово-представницької монархії.
6. Розвиток права в Англії в період станово-представницької монархії.
7. Державний устрій станово-представницької монархії в Німеччині.
8. Розвиток права в Німеччині в період станово-представницької монархії.

Рекомендована література

1. Блок М. Феодалне суспільство. – К., 2002.
2. Виноградов П. Римське право в середньовічній Європі. – М., 1910.
3. Галанза П. Феодалне державство і право Франції. – М., 1963.
4. Галанза П. Феодалне державство і право Німеччини. – М., 1963.
5. Гошко Т. «Саксонське зерцало»: символи й метафори // Український історичний журнал. – 2017. – № 2.
6. Гуревич А. Проблеми генезису феодалізму в Західній Європі. – М., 1970.
7. Гутнова Е. Виникнення англійського парламенту. (Із історії англійського суспільства і державства XIII в.). – М., 1960.
8. Історія середніх віків / За ред. Є. Космінського, С. Сказкіна. – К., 1954. – Т. 1.
9. Історія Франції / Отв. ред. А. Манфред. – М., 1972. – Т. 1.
10. Кареев Н. Помістя-державство і сословна монархія середніх віків. – СПб., 1909. – Изд.2-е.

11. Каролина / Отв. ред. С. Зиманов. – Алма-Ата, 1967.
12. Коган Е. Парижский парламент и королевская власть: особенности взаимоотношений // История государства и права. – 2016. – № 9.
13. Люблинская А. Структура сословного представительства в средневековой Франции // Вопросы истории. – 1972. – № 1.
14. Очерки истории Англии / Под ред. Г. Левина. – М., 1959.
15. Саксонское зеркало / Отв. ред. В. Корецкий. – М., 1985.
16. Сословно-представительные монархии: государственность – право – идеология: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В. Рогов, И. Исаев. – М., 1987.
17. Средневековое городское право XII-XIII вв./ Под ред. С. Стама. – Саратов, 1989.
18. Страхов Н. Государство и право феодальной Англии. – Х., 1964.
19. Федоров А. Характерные черты средневекового права Западной Европы // История государства и права. – 2016. – № 4.
20. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М., 1961.

ТЕМА 10

Держава та право в абсолютних монархіях Європи

1. Абсолютна монархія у Франції.
2. Особливості монархії в Англії.
3. Особливості монархії в Німеччині.

Ключові поняття: буржуазія, Рада нотаблів, Державна рада, абсолютизм, чиновництво, право власності, Таємна рада, Зоряна палата, місцеве управління, суд присяжних, прецедент, союз князівств, колегія курфюрстів, Прусія, ландтаг, ландрат, Терезіана.

Абсолютні монархії в країнах Європи формуються в XV-XVI ст. Встановлюється рівновага сил двох класів – буржуазії та феодального дворянства, а державна влада отримує деяку самостійність по відношенню до них.

1. Абсолютна монархія у Франції. Початок абсолютизму у Франції припадає на кінець XV ст., і вже до середини XVI ст. майже вся територія країни перебуває під владою короля. Франциск I (1515 – 1547 рр.) провів ряд реформ, що сприяли централізації державного управління. Вважається, що остаточно абсолютизм утвердився в роки правління королів Генріха IV Наваррського (1594-1610 рр.) і Людовіка XIII (1610-1643 рр.), причому за життя останнього цьому в першу чергу сприяла діяльність кардинала Рішельє (1622-1642 рр.). Замість Генеральних штатів з'явилася Рада нотаблів; у 1626 р. королівською декларацією було оголошено про знесення замків та укріплень герцогів і графів, введено продаж дворянських звань (судові посади продавалися ще з часів Франциска I); реорганізовано місцеве управління; усю державу поділено на провінції і округи, які очолювались чиновниками з дуже широкими повноваженнями. Був установлений бюрократичний централізм. При Рішельє також почалося формування поліцейського апарату, остаточно реформованого при королі Людовіку XIV.

Король мав необмежену владу, сам видавав і скасовував закони, призначав і зміщував чиновників. У 1641 р. королівським едиктом було заборонено судам (у тому числі і Паризькому парламенту) приймати до розгляду справи, що стосувалися держави і державної влади. Рада нотаблів (до якої входили представники всіх станів) була скасована і замість неї введено Державну раду. З'явилися посади державних секретарів, котрі фактично виконували функції міністрів. Армія остаточно стала регулярною.

Феодальна сутність права Франції проявлялася в тому, що воно закріплювало виключно право власності духовенства і дворян на землю. У XVI ст. дворяни отримали право вилучати третину громадських земель на свою користь. У XVII ст. розбагатіла буржуазія скуповує дворянські землі з тим, щоб отримувати з селян феодальну ренту, хоча при купівлі-продажу землі право першочергової купівлі визнавалося за сеньйором і він же протягом певного періоду користувався правом викупу землі. Особливого розмаху в період абсолютизму набуло лихварство, тому у XVIII ст. королівським ордонансом було заборонено заставу, якщо вона передбачала передачу землі кредиторів. У 1673 і 1681 рр. видані ордонанси про торгівлю і морську торгівлю, в яких визначався правовий статус купців і порядок утворення торговельних товариств. У період абсолютизму законодавство особливо деталізувало склади злочинів проти короля, держави і церкви. У зв'язку з цим значно розширилося коло дій, котрі підпадають під поняття «образа величності».

2. Особливості монархії в Англії. Ослаблення парламенту в Англії почалося в XV ст., чому сприяла довготривала міжусобна війна. Водночас необхідність сильної державної влади підтримували новонароджена буржуазія і частина дворянства. У XVI ст. в Англії була здійснена церковна реформа, що звільнила місцеву ієрархію від підпорядкування папі римському. Але абсолютизм Англії не отримав свого повного розвитку, парламент ліквідовано не було.

Вищим органом управління в Англії була Таємна рада, до котрої входили знать, нове дворянство і буржуазія. Вона мала досить широку компетенцію: управляла заморськими колоніями, регулювала зовнішню торгівлю, за її участю

видавались ордонанси, розглядала деякі судові справи. Відділенням Таємної ради була так звана Зоряна палата, що виконувала функції політичного трибуналу. Роль парламенту а той час була незначною. Найважливіші державні справи проходили через двох королівських секретарів. Місцеве самоуправління збереглося в попередньому вигляді. З метою підпорядкування його своєму контролю у графствах була створена посада лорда-лейтенанта, котрий очолював мирових суддів і поліцію.

У XV ст. завершується процес виникнення суду присяжних засідателів. У XVI ст. визнається законом слідство, розділене на попереднє і судове. Основною в юридичній системі стає ідея, що вже існуюче право буде виявлене судовим рішенням: суддя не створює право, а лише відкриває його. Прецедент протягом довгого часу не мав імперативного значення, але в XVII ст. стає обов'язковим. Формально тортури були заборонені, однак застосовувалися до 1640 р. Законом 1540 р. вводився штраф за підкуп свідка, а в 1562 р. лжесвідчення почали карати штрафом у цивільному порядку. З другої половини XV ст. до поч. XVII ст. існувала сувора кримінальна відповідальність за бродяжництво (аж до смертної кари). У 1535 р. сталися зміни в інституті довірчої власності: власником речі вважався той, у чиїх інтересах нею управляють. На цій підставі королівська влада конфіскувала церковне майно, оскільки формально духовенство не отримувало з нього прибутки.

3. Особливості монархії в Німеччині. За формою державного устрою Німеччина була союзом феодалних князівств, імперських графств, міст і прелатств. Саме князівський характер і був особливістю абсолютизму в Німеччині. Крім того, тут було відсутнє єдине загальноімперське законодавство. Влада імператора була номінальною, він навіть не запрошувався на засідання рейхстагу, де перебували лише його уповноважені. Фактично ж вища влада належала колегії курфюрстів. Найвпливовішими монархіями в Німеччині з другої пол. XVII ст. стали Австрія і Прусія, в яких повністю панував королівський абсолютизм. Проте Австрія була менш централізованою державою, в якій проявлялись суперечності між австрійським, угорським і чеським дворянством. Прусія ж поступово ставала

сильнішою, її курфюрст на поч. XVII ст. отримав титул короля. Його опорою були армія і чиновництво. Король Фрідріх II Великий (1740-1786) зосередив у своїх руках все управління юстицією, фінансами і військовими справами. Серед державних департаментів найбільшу роль відігравали поліцейський і внутрішніх справ. Усі основні питання вирішувала королівська рада, що складалася із 16 таємних радників. На місцях зберігалися ландтаги, проте вони повністю потрапили під контроль ландратів, яких призначав король. Прусія перетворилася на бюрократичну поліцейську державу.

Загалом у Німеччині на 1806 р. існувало близько 1,5 тис. рицарських володінь, 51 імперське місто і близько 300 князівств.

Загальної правової системи в Німеччині не існувало, а юридична роздрібненість сприяла рецепції римського права. Водночас дуалізм звичаєвого і римського права відкривав можливості для судового насилля.

У XVIII ст. було проведено кодифікацію в Прусії. Джерелом кодифікації стали римське право, місцеве право і практика Берлінського Верховного суду. Своєрідним узагальненням середньовічної теорії і практики покарань стала так звана «Терезіана» – австрійський кодекс 1768 р., котрий замінив «Кароліну» в землях австрійської монархії. Він узаконив тортури при допитах. Остаточо тортури були відмінені в Прусії в 1764 р., в Австрії – наприкінці XVIII ст., а в деяких інших князівствах – лише у 1820-х рр.

У 1794 р. було створено Пруський земельний кодекс. У ньому повністю зберігалися норми феодального права, навіть стосовно нерухомого майна, і таким чином обмежувався доступ буржуазії до придбання землі. Хоча в кодексі і згадувалося про захист особи і власності підданих, проте зберігався становий поділ суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Передумови встановлення абсолютних монархій в Європі.
2. Розвиток державності Франції в період абсолютизму.
3. Право Франції в період абсолютизму.

4. Державний устрій Англії в період абсолютизму.
5. Розвиток правової системи Англії в період абсолютизму.
6. Державний устрій Пруссії в період абсолютизму.
7. Розвиток права в Пруссії.

Рекомендована література

1. *Ададуров В.* Історія Франції. – Львів, 2002.
2. Англия в эпоху абсолютизма / Под ред. Ю. Сапрыкина. – М., 1984.
3. *Кареев Н.* Западно-европейская абсолютная монархия XVI, XVII и XVIII веков. – СПб., 1908.
4. *Люблинская А.* Новейшая буржуазная концепция абсолютной монархии // Критика новейшей буржуазной историографии. – М.; Л., 1961.
5. *Люблинская А.* Франция при Ришелье. Французский абсолютизм в 1630-1642 гг. – Л., 1982.
6. *Малов В.* Ж.Б.Кольбер: абсолютистская бюрократия и французское общество. – М., 1991.
7. Історія середніх віків / За ред. Є. Космінського, С. Сказкіна. – К., 1954. – Т. 1.
8. *Сказкин С.* Проблема абсолютизма в Западной Европе (время и условия его возникновения) // Из истории средневековой Европы (X – XVII вв.). – М., 1959.
9. *Страхов Н.* Государство и право феодальной Англии. – Х., 1964.
10. *Тревельян Д.* Социальная история Англии. – М., 1959.
11. *Федоров А.* Характерные черты средневекового права Западной Европы // История государства и права. – 2016. – №4.
12. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М., 1961.
13. *Черкасов П.* Кардинал Ришелье. – М., 1990.
14. *Штокмар В.* История Англии в средние века. – Л., 1973.

ТЕМА 11

Розвиток державності у слов'янських народів

1. Виникнення і розвиток польської держави та права.
2. Державність і право Чехії.
3. Держава і право в Болгарії.
4. Розвиток сербської держави і права.

Ключові поняття: феодална роздрібненість, Річ Посполита, сейм, дворянська демократія, феодалні з'їзди, задруга, жупа, кодифікація, рецесія, «Польська правда», «Статути Казимира Великого», «Статути Конрада Оттона», «Закон судний людем», «Законник Стефана Душана», сейм, король, Конституція.

1. Виникнення і розвиток польської держави та права. Процес виникнення Польської держави розпочався в VII – IX ст. і завершився об'єднанням польських земель лише в X – XI ст. Але вже у XII ст. Польща вступила в період феодалної роздрібненості і єдиною була лише номінально. Тоді ж завершився процес закріпачення селянства. Реальна влада в державі перейшла від короля до рук польської знаті і феодалних з'їздів. Тут діяло як вотчинне право для феодалної аристократії, так і т.зв. рицарське право (*iure militare*) для середніх і дрібних феодалів (майбутня шляхта). Тільки у 1374 р. завдяки Кошицькому привілею шляхті вдалося закріпити за собою право на невідчужуваність земельної власності.

У XIV – XV ст. в Польщі (*Regnum Poloniae*) продовжувався процес об'єднання земель і централізації управління. До її складу увійшли Велика і Мала Польща, Куявія, Мазовія та ін. У 1569 р., внаслідок об'єднання польських земель із Великим князівством Литовським, утворилася федеративна держава Річ Посполита (*Rzeczpospolita*). Лише після першого поділу Польщі між Росією, Австрією і Пруссією (1772) дворянство зважилося на реформування політичної системи, була прийнята Конституція в 1791 р. Але після другого (1793) та третього (1795) поділів держава перестала існувати.

Главою Речі Посполитої вважався король (Król Polski, Rex Poloniae), але його влада з початку XVI ст. була значно обмежена. Цьому сприяла Радомська конституція 1505 р., після якої у шляхетському середовищі утвердилося розуміння суверенності права тільки стосовно власного стану. Подальше ослаблення королівської влади було закріплене вже у 1573 р. у т. зв. Генріхових артикулах. Своєрідність статусу короля проявлялася в тому, що він був одночасно главою держави, представником королівської влади у сеймі і главою сенату. При цьому король офіційно вважався особливим суспільним станом. Він мав право законодавчої ініціативи, затверджував рішення сейму, призначав на адміністративні посади, в період між засіданнями сейму міг вирішувати деякі питання зовнішньої політики, мав право помилування та амністії.

Важливо також відмітити, що король проходив процедуру обрання на престол (елекція). Формально вона почала проводитися ще з 1386 р., але у повній мірі вперше була проведена у 1572 р.

Сейм як найвищий законодавчий орган формувался на основі періодичних загальнодержавних з'їздів (вальний сейм – Sejm Walny), котрі почали проводитися ще у XIV ст. і в яких брали участь магнати, шляхта, міщани і духовенство. При цьому у кожному воєводстві (землі) проводилися місцеві (земські, провінційні) сеймики. У 1453 р. вальний сейм фактично перетворюється на двопалатний парламент (із-за проведення окремих засідань королівської ради і представників шляхти). Остаточо Сейм як цілісна структура сформувався наприкінці XV ст. і складався із Сенату (Senat) та Посольської палати (Izba Poselska) при участі короля.

Першим писаним зводом норм звичаєвого права в Польщі стала «Польська правда» (XIII ст.). Серед офіційних кодифікацій виділяються «Статути Казимира Великого» (1347). Ці пам'ятки чітко фіксували феодальний характер польського права. Згідно Кошицького привілею шляхта, а потім і духовенство набули податкового імунітету.

2. Державність і право Чехії. Чеська держава утворилася в середині X ст. на основі колишнього Великоморавського князівства (IX ст.), але вже в 1055 р. вона розпалася на уділи і відновити її єдність вдалося лише наприкінці XII ст. князю Пржемислу I. В цей період на формування органів влади в Чехії досить серйозно вплинула німецька система державності. У 1158 р. чеський князь Владислав II проголосив себе чеським королем Владиславом I. Формально Чехія була складовою частиною Священної Римської імперії. Тільки у 1212 р. імператорською Золотою буллою було визнано особливий статус Чеського королівства (хоча і в складі імперії). Під час Тридцятирічної війни Чехія злилася з Австрією і перестала існувати як держава (1627). Причиною цього стала поразка антиімперського повстання 1618-1620 рр. Згідно «земського статуту» за імператором було закріплено право на спадкування Чеського королівства із зосередженням в його руках всієї законодавчої, виконавчої і судової влади. Чехія стала провінцією Габсбурзької монархії. Єдиною державною релігією став католицизм.

Державний устрій Чехії розвивався, як і в Польщі, шляхом «дворянської демократії», що не давало можливості централізувати країну і створити єдиний збір законів. Поступово виникло станове представництво, і з XIV ст. до сейму стали обиратися представники міст. Місцеве управління залежало від знаті.

Сейм почав зароджуватися в період початого формування держави на основі загальнонародних зборів, які поступово трансформувалися у з'їзди військово-служилої знаті. Вони збиралися по мірі необхідності для вирішення найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики. Спочатку сейми скликалися князями, а з 1158 р. – королями.

У Чехії феодальні стосунки закріплювалися в «Статутах Конрада Оттона» кінця XII ст., зокрема всі феодальні володіння оголошувалися спадковими. Потім з'являються приватні кодифікації – «Книга старого пана із Рожемберська» (XIII-XIV ст.), «Виклад чеського земського права» пана Андрея із Дуди (XIV-XV ст.), «Дев'ять книг про права землі чеської» Вікторіна Корнеліуса із Вишеград (кін. XV ст.). У 1500 р. сеймом було схвалено «Земське уложення Королівства Чеського».

3. Держава і право в Болгарії. Становлення Болгарської держави розпочалося із колонізації слов'янами Балканського півострова. На поч. X ст. тут встановлюється феодальний устрій; із князівства Болгарія перетворюється на царство, але вона була завойована Візантією (поч. XI ст.) і відновила свою незалежність лише в 1187 р. Болгарські царі мають сильну центральну владу, але вони зв'язані рішеннями «народних соборів» (феодальних з'їздів) і постійної ради, членами якої були найвищі посадові особи адміністрації. У 1394 р. Болгарія, ослаблена війнами із Сербією та монголами, була захоплена Османською імперією.

Основу першої кодифікації в Болгарії («Закон судний людем», IX-X ст.) склало старе слов'янське право, але разом з тим відбувалася рецепція римсько-візантійських норм для закріплення феодальних стосунків.

4. Розвиток сербської держави і права. У Сербії поділ на племена, віча, ради старійшин зберігався ще і в X ст. Основою суспільного устрою була сільська община, що складалася із кількох задруг (сім'ї із кількох поколінь). Общини об'єднувалися в *жупи* (союз родів). Процес об'єднання в державу завершився лише в XII ст. за правління Стефана Немані. Найбільший розквіт Сербії припадає на першу половину XIV ст. при королі Стефані Душані. Але й при ньому королівська влада обмежувалася собором із світської і духовної знаті. Судова система була складною, а головне місце в ній відводилося царському суду. У 1389 р., після поразки на Косовому полі, Сербія стала васалом Османської імперії.

Аналогічну з Польщею, Чехією, Болгарією роль відігравав у Сербії «Законник Стефана Душана» (1349). Передовсім у ньому було закріплено право власності феодалів на землю. Найбільшими привілеями володіли церковні феодали. Злочини проти християнства у збірнику були винесені на перше місце. Покарання сприймалося як відплата за скоєне. За злочин проти держави покарання поширювалося на всіх родичів винного. Заборонялося помилування для тих розбійників і злодіїв, котрі були спіймані на гарячому.

Судовий процес мав змагальний характер.

Питання для самоконтролю

1. Розвиток феодальної держави в Польщі.
2. Розвиток державності в Чехії.
3. Болгарська феодальна держава.
4. Розвиток сербської феодальної держави.
5. Феодальний характер права в країнах південних і західних слов'ян.

Рекомендована література

1. *Андреев М., Ангелов Д.* История болгарского государства и права. – М., 1962.
2. *Бардах Ю.* и др. История государства и права Польши. – М., 1980.
3. *Ванечек В.* История государства и права Чехословакии. – М., 1981.
4. *Галямичев А.* Чешский сейм как орган сословного представительства: опыт сравнительно-исторического рассмотрения // Интеграция: образование и наука. – 2014. – Т. 5. – Вып. 6.
5. *Грачев В.* Сербская государственность в X-XIV вв. – М., 1972.
6. Закон Судный людем краткой редакции / Под ред. М. Тихомирова. – М., 1961.
7. *Иванов Ю, Колесников В.* Государство и право южных и западных славян в средневековье. – Воронеж, 1999.
8. История Болгарии / Под ред. П.Третьякова. – М., 1954. – Т. 1.
9. История Чехословакии / Под ред. Г. Санчука, П. Третьякова. – М., 1963. – Т. 1.
10. История Югославии. – М., 1963. – Т. 1.
11. *Кузнецов И.* История государства и права славянских народов. – Минск, 2007.
12. *Ливанцев К.* Сословно-представительная монархия в Польше. – Л., 1968.
13. *Полякова Н.* Некоторые вопросы судопроизводства в раннефеодальных славянских государствах. – Тамбов, 2008.
14. *Черниловский З.* Возникновение раннефеодального государства в Польше // Ученые записки ВЮЗИ. Вопросы теории государства и права и истории политических учений. – Вып. 11.– М., 1960.
15. *Черниловский З.* Возникновение раннефеодального государства и права в Чехии // Проблемы истории государства и права. – М., 1970.

ТЕМА 12

Держава та право феодальних республік

1. Державний устрій і право Венеціанської республіки.
2. Генуезька держава.
3. Держава і право Новгородської республіки.

Ключові поняття: республіка, самоврядування, комуна, Венеція, Генуя, Новгород, дож, віце-дож, Велика рада, Мала рада, Сенат, магістрат, гільдія, інквізитор, Рада старійшин, цензор, банк, подеста, віче, вибори, князь, посадник, тисяцький, архієпископ.

1. Державний устрій і право Венеціанської республіки. Історія Венеції, за традицією, розпочинається з 421 р. Проте, перші поселення на островах, що потім об'єдналися у державу, виникли, все ж таки, дещо пізніше внаслідок міграції населення, що тікало від нашествия гунів. Система самоврядування, як свідчать джерела, виникла серед цих поселенців у 466 р. І вже тоді основними заняттями для місцевих жителів були торгівля та мореплавство. Однак, повної незалежності вони не мали, будучи залежними від різних держав (у т.ч. Візантії).

Об'єднання кількох поселень (які розміщувалися на островах) майбутньої Венеції в єдину управлінську систему сталося у 697 р., коли відбулося обрання першого дожа (від лат. Dux – вождь) – Паоло Лучіо Анафесто (Paolo Lucio Anafesto). Урядовий центр цього утворення переміщався з одного поселення на інше, поки у 810 р. остаточно не розмістився на острові Ріальто, який відтоді і став постійним місцем його знаходження. З 997 р. до складу Венеції вже почали входити прибережні міста Далмації (причому на добровільних засадах). У X ст. торгівля міста охоплювала практично всю акваторію Середземного моря.

Початок розквіту Венеції припадає на період Хрестових походів, а найбільшої могутності – на XV-XVI ст. Їй належали ряд значних володінь як на материковій Європі, так і на островах (Іонічні острови, о. Кіпр з 1489 р. та ін.). Однак, із XVII ст. Венеція поступово втрачає свої землі, головним чином під натиском Османської імперії, її торгівля приходить в занепад. Республіка переходить до політики суворого нейтралітету.

Функції глави держави виконував дож. Це була виборна посада. Сама процедура виборів (остаточно оформлена тільки у 1268 р.) була досить складною і включала в себе одинадцять етапів. Головні кандидати на цю посаду завжди належали до складу Великої ради. Спочатку функції дожа були досить широкими (майже диктаторськими), включно із адміністративними, військовими, церемоніальними, навіть включали в себе церковні. Але все ж таки вони були обмежені одразу народними зборами, а потім Великою радою. Остання жорстко контролювала його діяльність, включно з листуванням. Йому заборонялося виносити самостійні рішення, мати власність за межами міста і покидати його.

З 1268 р. була введена посада віце-дожа. При дожі також діяла Мала рада (6 радників та 3 представники Ради сорока).

Найвищим органом республіки була Велика рада (створена у 1172 р.). Склад ради коливався від 400 до 2500 чол. Вона виконувала законодавчі функції. Створювала основні адміністративні органи влади, обирала дожа.

Виконавчим органом Великою ради був Сенат (формувався на 1 рік з правом переобрання), в обов'язки якого входило вирішувати поточні зовнішні та внутрішні питання. Його діяльністю керувала Колегія (16 чол.). Склад Сенату – 120 чол. з правом ухвального голосу і 140 чол. (представники від різних політичних сил) з правом узгоджувального голосу.

Народні збори виконували функцію найвищого органу влади фактично тільки до утворення Великої ради, після чого їх роль була зведена до мінімуму аж до ліквідації (1423 р.).

Найнижчими органами влади були магістрати, ради, професійні гільдії, релігійні братства.

Найвищим судовим органом була Рада сорока (Рада сорока одного), яка формувалася Великою радою.

Контролюючим органом політичного характеру була Рада десяти, яка формувалася Великою радою і виконувала функції таємних служб з правом арешту, допиту, застосування тортур. Цим органом контролювалися навіть художники. У 1539 р. було введено посади державних інквізиторів, які розслідували політичні злочини.

Слід відмітити таку особливість як виборність духовенства у Венеції: члени парафії могли самі обирати собі священика. Уряд міг дозволити собі навіть протидіяти політиці Папи. Так, у 1483 р. Венеція відмовилася визнавати законність інтердикту Сікста IV, спрямованого на покарання жителів міста за облогу міста Феррара.

Вважається, що у Венеціанській республіці податкове законодавство було одним із найбільш прогресивних у середньовічній Європі. Там же вперше на законодавчому рівні було захищено права видавців указом «Про патенти або привілеї» (1476).

Між іншим, самі жителі Венеції вважали, що їх система управління створена за найкращим зразком – ідеальною державою Платона.

У 1797 р. територія Венеціанської республіки (*Serenissima Repubblica di Venezia*) була розділена між Австрією, Цизальпінською республікою та Францією.

2. Генуезька держава. Місто Генуя було відоме ще з часів античності як колонія, заснована греками. С тих пір воно входило до складу різних державних утворень. Після нападу у 934 р. Фатімідського халіфату, місто починає посилено укріплюватися і налагоджувати тісні зв'язки із іншими містами та державами, створюється потужний флот. На початку XI ст. місто існувало на основі права самоврядування, але входило до складу Італійського королівства. Вже до кінця XI ст. Генуя стає фактично незалежною, хоча й визнавала владу Священної Римської імперії. У 1162 р. жителі міста отримало право обирати консулів, здійснювати власне правосуддя, вирішувати питання війни і миру, не платити податки імперії.

Спочатку Генуезька держава мала назву *Comagna Communis* (від слова *comagnie*, що означало торгові асоціації), а лише з 1528 р. стала називатися республікою.

Як і у випадку із Венецією, початок розквіту міста відноситься до епохи Хрестових походів. Основний прибуток надходив від морської торгівлі. Інтереси Генуї охоплювали території Середземного та Чорного морів, де вона створювала свої власні колонії (Корсика, Лесбос, Кафа, Галата та ін.). Основними конкурентами у її діяльності виступали Піза та Венеція. Перша була переможена у 1284 р., а від другої було отримано дошкульної поразки у 1380 р. Пізніше, у 1557-1627рр., Генуя, завдяки створеному банківському консорціуму, вже більше відома як один із потужних фінансових центрів Європи.

З 1099 р. Генуєю управляла колегія консулів, що обиралася строком на 1 рік. Вже пізніше главою держави, за зразком Венеції, був дож. Ця посада з'явилася тут лише у 1339 р. Він здійснював виконавчі функції спільно з Колегією (судові функції) і Камерою (фінансові функції).

Вищим органом влади була Рада старійшин (*supreme sindicatori*), до якої входило 5 цензорів. Йому належали найвищі судові (фактично, був верховним судом) та контролюючі функції. Ця Рада обирала дожа на 2 роки (з метою збереження по черговості претендентів від різних кланів; від одного й того ж клану дож міг бути обраний тільки через 5 років) і мала право призначити колишнього дожа довічним прокуратором (*procuratori perpetui*).

Вища законодавча належала Великій раді і Малій раді. Основою для формування цих органів була т.зв. «Золота книга» (*Liber Civitatis, Liber Nobilitatis*), куди були занесені списки місцевих кланів. Тільки їх представники могли бути претендувати на право управління державою. Із цього списку формувалася Велика рада (шляхом жеребу), а вже із членів останньої – Мала рада. До функцій останньої належало призначення чиновників. З 1547 р. участь у формуванні Великої і Малої ради почали брати Рада старійшин, банк Св. Георгія та колегії (спільні засідання Сенату і Камери).

Із 1191 р. в Генуї існувала посада подеста, яка мала адміністративно-судовий характер. Вважається, що вона з'явилася для узгодження позицій між конфліктуючими сторонами міської комуни. В його обов'язки входило здійснення нагляду за порядком, суддівські і військові функції, інколи – політичні (при умові узгодження із Радою). У XIII ст. подеста фактично був головним суддею. Обирався подеста за межами міста строком на кілька місяців.

Особливу роль у державному управлінні відігравав банк Св. Георгія, заснований у 1407-1408 рр. Хоча від самого початку він мав суто комерційні цілі, однак із 1444 р. перетворився на структуру, що забезпечувала управління фінансами держави. Під контроль банку перейшли заморські володіння Генуї. Він отримав право конфісковувати майно тих осіб, які ухилялися від сплати податків (а це вважалося державним злочином). Можна стверджувати, що фактично цей банк управляв економічною та зовнішньою політикою держави.

Останні свої володіння Генуя втратила у середині XVIII ст.: острів Табарка був захоплений у 1742 р. внаслідок нападу Тунісу, а у 1768 р. збідніле місто змушене було продати Корсику Франції. У 1797 р. Генуезька держава (*Serenissima Repubblica di Genova*) перестала існувати, увійшовши до складу Лігурійської республіки.

3. Держава і право Новгородської республіки. Формування республіки відбувалося на основі спроб виділення жителів міста Новгорода («Господин Великий Новгород») із Руської держави ще у XI ст. Фактично, з 1136 р. Новгород був політично незалежним. Юридично це було визначено Болотовським договором (1348) між Новгородом і Псковом, яким визнався суверенітет останнього. У 1471 р., в битві на річці Шелоні Новгород зазнав нищівної поразки від Московського князівства і фактично втратив свою політичну незалежність. Остаточо ж Новгородська земля була приєднана до Москви у 1478 р. (тоді ж була фізично знищена практично вся новгородська еліта).

Вищим органом влади було віче, в якому брали участь тільки вільні громадяни. До його функцій належало прийняття законів (напр., саме воно затвердило Новгородську судну грамоту) та формування виконавчих органів

влади (князь, посадник, тисяцький, архієпископ) шляхом виборів, розпорядження землею. Вибори здійснювалися шляхом жеребу. Рішення приймалися виключно одногосно. Робота віче забезпечувалася боярською радою і спеціальними дяками.

Князь мав надзвичайно обмежені повноваження. Він запрошувався виключно за рішенням віче (так само міг бути і позбавлений влади) як головнокомандуючий але, при цьому, йому заборонялося мати тут землю, роздавати її, вирішувати питання війни і миру, видавати закони та ін. Фактично, главою держави був посадник, який здійснював загальне адміністративне управління, судову владу, управляв віче, боярською радою, військом, зовнішніми стосунками. В обов'язки тисяцького входило торговими справами, торговим флотом і ополченням. Архієпископ мав право вести зовнішню політику, розпоряджатися фінансами і здійснювати правосуддя.

Територіально Новгород складався із п'яти кінців (Славенський, Неревський, Людина, Плотницький, Загородський), кожний з яких мав свою адміністрацію, а представники від них на віче називалися «кончани». Окремим підрозділом були також вулиці, які управлялися виборними старостами, належали до однієї церковної парафії і мали своїх представників – «уличан». Старости кінців та вулиць здійснювали контроль за порядком, купівлею-продажем земельних ділянок тощо. Місцеве управління будувалося на принципах автономії. Вся інша територія Новгородської держави поділялася на волості та п'ятини (останніх було п'ять і вони були приписані до п'яти кінців).

Судові функції здійснювали всі органи влади. Найвищим було віче, яке розглядало найважливіші питання (зокрема про державну зраду) і одразу виконувало вирок. Суд мав змагальний характер.

Вищим соціальним прошарком у Новгороді були бояри, які належали до місцевої знаті. В їх руках зосереджувалися майже весь місцевий капітал та значна частина земельних володінь. Проте головною землевласницькою групою були міщани, котрі були особисто вільними і мали всі політичні права. Виділялися також «житї люди» (найчастіше – лихварі), купецтво, «чорні

люди» (ремісники, дрібні торговці, робітники, рядовичі – ті, що працюють по договору – «ряду»), селяни (своєземці чи земці – котрі мали власну землю, смерди, закупи, ізборники чи кочетники – котрі працювали на чужій землі та ін.). Частина населення об'єднувалася в сотні і управлялася сотниками.

Головними джерелами права для Новгороду були спочатку «Руська правда» і звичаєве право, а у 1440 р. була введена в дію ще й Новгородська судна грамота. В грамоті визначалася судова компетенція, судовий устрій і судова процедура, визначалися випадки застосування норм права, наводилися приклади судових казусів.

Питання для самоконтролю

9. Державний апарат Венеціанської республіки.
10. Порівняльна характеристика Венеціанського та Генуезького державного устрою.
11. Повноваження дожа як глави держави: порівняльна характеристика.
12. Статус церкви у феодальних республіках.
13. Особливості суспільного устрою Новгородської республіки.
14. Джерела права Новгородської республіки.

Рекомендована література

1. Андреев В. Северный страж Руси. – Л., 1989.
2. Бек К. История Венеции. – М., 2002.
3. Брис К. История Италии. – СПб., 2008.
4. Гарретт М. Венеция: История города. – М.-СПб., 2007.
5. Исаев И. История государства и права России. – М., 1999.
6. История Италии / Под ред. С. Сказкина. – Т. 1. – М., 1970.
7. Макаренко С. Институциональные механизмы поддержания автократии: казус Генуэзской республики нового времени // Полис. – 2006. – № 3.
8. Мельникова М. Средневековый город как гражданская общность // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2011. – № 2.

9. *Менжинская Н.* Новгородская и венецианская ремесленно-торговые республики в XII-XV вв. // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – Т. 190.
10. *Норвич Дж.* История Венецианской республики. – М., 2010.
11. *Риер Я.* Правовые различия средневековых европейских городов: истоки и региональные особенности // *Аннали юридичної історії.* – 2017. – Т. I. – № 1.
12. *Рутенбург В.* Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения. – Л., 1987.
13. *Свердлов М.* Возникновение Новгорода и его место в политической системе домонгольской Руси // *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого.* – 2006. – №38.
14. *Свердлов М.* Новгород и начало древнерусского писаного права // *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого.* – 2014. – № 83-2.
15. *Соколов Н.* Образование Венецианской колониальной системы. – Саратов, 1963.
16. *Тресков А.* Вече как институт гражданского общества в Древней Руси // *История государства и права.* – 2016. – № 7.

ТЕМА 13

Держава та право Московської держави

1. Північно-східні землі Русі у складі Золотої Орди.
2. Станово-представницька монархія Московської держави.
3. Розвиток права у Московській державі.

Ключові поняття: Московське князівство, Золота Орда, хан, ярлик, грамота, царство, повіти, стани, волості, вотчини, Боярська дума, Земський собор, прикази, «кормління», земства, воєводи, дяки, «служилі люди», «тяглі люди», Судебник, Соборне уложення.

1. Північно-східні землі Русі у складі Золотої Орди. Від 1238 р., часу завоювання військами хана Батия північно-східних територій колишньої києво-руської імперії (офіційна назва – Русь/Руська земля), землі, на яких сформувалася московська (а на її основі і майбутня російська) державність, перебували у складі Золотої Орди на умовах васальної залежності. В результаті московська управлінська система багато в чому стала тотожною золотоординській.

З цього ж часу між місцевими князями (Москва, Твер, Суздаль та ін.) розпочалася боротьба за політичне верховенство. Найбільш успішним виявилось Московське князівство, котре виділилося у 1263 р. із складу Володимирського князівства. Після цього воно захоплює Коломну (1300), Можайськ (1303), Устюг (1397) та ін., допомагає Орді придушити Твер (1327), знищує Новгородську республіку (1478).

Від 1250-х рр. на північно-східних землях вводиться спеціальний інститут представників монгольського хана – баскаків, котрі повинні були здійснювати збір податків та контролювати місцеву владу. Він проіснував до 1325 р., після чого їх функції були покладені на місцевих князів. Останні свою владу здійснювали виключно на основі ханських ярликів (як правило, у випадках зміни

князя в самому князівстві чи хана в Орді). Головним чином вони регулювали адміністративні відносини між князем та ханом. Далі норми ярликів закріплювалися вже у князівських актах. Ханські ярлики як документи мали характер прямої дії, а невиконання їх умов жорстоко каралося.

Особливий вид ярликів окремо видавався митрополитам (які офіційно носили титул Київського митрополита, хоча з 1325 р. постійно мали свою кафедру у Москві). Вони забезпечували церкву імунітетом і звільняли її від сплати податків. Фактично, церква таким чином перебувала у потрібному підпорядкуванню (хан – великий князь – константинопольський патріарх).

Існували й інші види ханських ярликів, які регулювали діяльність намісників та інших ординських чиновників; видавалися також і купцям. Вони мали тимчасовий характер і були розраховані, як правило, на виконання конкретних завдань.

На місцевому рівні зберігалось право, успадковане ще від київської держави.

Під впливом Золотої Орди у Московському князівстві сформувалися традиції авторитарного управління та жорсткої централізованої бюрократичної системи, здійснювалася інкорпорація тюркської еліти в суспільну систему. Були запозичені і такі види грамот як ярлики, тарханні та шертні грамоти (як по формі, так і по суті). Особливістю цих та інших грамот було вираження одноособової волі князів, чого практично не існувало в державницьких традиціях київської імперії, однак було характерне саме для Золотої Орди.

2. Станово-представницька монархія Московської держави. Тільки у 1480 р. московське князівство ліквідувало свої васальні стосунки із золотоординським ханством, а невдовзі воно було ще й проголошене наступником Візантійської імперії (хоча навіть і формальних прав на це не мало). У 1547 р. Іван IV Грозний отримав титул царя. Фактично влада царя в державі була необмеженою, незважаючи на існування Боярської думи і Земського собору. В його руках зосереджувалась уся законодавча, виконавча і судова влада; усі дії органів влади здійснювалися від імені царя і за царським указом.

Спочатку система управління була двірцево-вотчинна. Країна поділялася на *повіти, стани і волості* на чолі з намісниками і волостелями, компетенція яких не поширювалась на боярські *вотчини*. *Боярська дума* складала коло найближчих радників і службовців царя. Права та повноваження думи не були визначені; сфера її компетенції окреслювалась звичаєм або волею государя. На збори думи справи надходили за указом царя або ж докладами із приказів. Для вирішення особливо важливих справ збиралося об'єднане засідання думи і «освяченого собору» із духовенства. Іноді дума утворювала спеціальні комісії (для ведення переговорів, складання проекту нового Уложення та ін.).

Перший *Земський собор* був скликаний у 1550 р. Значення і характер цього зібрання були різними в різні часи: обрання нового царя (1598, 1613), вирішення питання війни і миру (1566), введення нового законодавства (1647-1648). У другій половині XVII ст., з посиленням державної влади і зростанням бюрократизації управління, Земські собори занепадають. До складу соборів уходили духовенство, Боярська дума та представники служилого і посадського класів.

Органами центрального управління в державі були прикази, система яких була досить заплутаною. Їх очолювали бояри і «думні люди», іноді – дяки. Найважливішими з них були Посольський (зовнішні справи), Помісний (служиле землеволодіння), Розрядний (військові справи), Розбійний (кримінальні справи), Холопський (реєстрація холопів) та ін.

Місцеве управління при Івані IV було реформоване, внаслідок чого «кормління» замінилися виборною земською владою, старостами і земськими суддями, які здійснювали суд по всіх справах і все місцеве управління взагалі. У XVII ст. земські установи втрачають свою самостійність і перетворюються на допоміжні та виконавчі органи воєводського управління.

Усі стани і класи суспільства були зобов'язані служити державі і відрізнялися один від одного характером покладених на них повинностей. Частина населення («служилі люди») несла безпосередньо бойову службу, а інша частина («тяглі люди») несла «тягло» на користь держави і служилих людей.

Судові органи не були відокремлені від адміністрації. До них належали: цар, Боярська дума, прикази (Земський, Розбійний, Холопський, Помісний), а на місцях – губні і земельні старости, вотчинний і церковний суди.

3. Розвиток права у Московській державі. Джерелом права в Московській державі були законодавчі акти. Одним із них став «Судебник» (1497), характерною рисою для якого була кваліфікація конкретного складу злочину. Метою покарання за ним було залякування злочинців і всього населення. У 1550 р. було видано новий «Судебник» і його характерною рисою стала спроба покращити систему правосуддя і поставити його під контроль представників місцевого населення. Остаточне закріпачення всіх прошарків селян і повне позбавлення їх політичних та майнових прав відбулося за «Соборним Уложенням» (1649). Злочин кваліфікувався як непокора царській волі. Від покарання звільнялися тільки діти до 7 років. Існували такі види злочинів: проти релігії, державні (з відповідальністю всіх членів сім'ї винного), підробка документів, дезертирство та ін. «Соборне Уложення» залишилося основою правовою системи і для Росії XVIII ст. На доповнення до нього було видано лише кілька законодавчих актів переважно адміністративно-правового характеру.

Питання для самоконтролю

1. Особливості становлення і розвитку станово-представницької монархії в Росії.
2. Система управління у феодальній Росії, реформи царя Івана IV Грозного.
3. Джерела права феодальної Росії.
4. «Соборне Уложення» (1649) як основа правової системи Росії.

Рекомендована література

1. *Алексеев Ю.* Судебник Ивана III. – СПб., 2001.
2. *Бабицкий Б.* Общественно-политический строй и право в период образования Русского централизованного государства (XIV-XV вв.). – Минск, 1957.
3. *Вітенко М.* Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів. – Івано-Франківськ, 2013.

4. *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995.
5. *Исаев И.* История государства и права России. – М., 1999.
6. История государства и права СССР / Под ред. Ю. Титова. – М., 1988. – Ч. 1.
7. *Кузнецов Н.* История государства и права России. – Минск, 2000.
8. *Леонтьев А.* Образование приказной системы управления в Русском государстве. – М., 1961.
9. *Маньков А.* Уложение 1649 года. Кодекс феодального права России. – Л., 1980.
10. *Носов Н.* Становление сословно-представительных учреждений в России. – Л., 1969.
11. *Почекаев Р.* Право Золотой Орды. – Казань, 2009.
12. Российское законодательство X – XX веков. – М., 1985-1987. – Т. 2-5.
13. Соборное Уложение 1649 года / Рук. А. Маньков. – Л., 1987.
14. Судебники XV-XVI веков / Под ред. Б. Грекова. – М.; Л., 1952.
15. *Титкова С.* Сословно-представительная монархия в России. – М., 1987.
16. *Чукаева В.* Русь в системе империи Золотой Орды (XIII-XV вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2013.
17. *Яхьев М.* Сводный судебник 1606-1607 гг. // История государства и права. – 2016. – № 7.
18. *Яхьев М.* Юридический статус Боярской думы (XVI – первая четверть XVII в.) // История государства и права. – 2016. – № 10.

ТЕМА 14

Держава і право феодальних країн Азії та Африки

1. Держава і право феодальної Японії.
2. Держава і право феодального Китаю.
3. Держава і право Османської імперії.
4. Розвиток держави і права в країнах Африки.

Ключові поняття: племінні союзи, династія, феодальні відносини, переворот Тайка, Тайхо Йоро рьо, тенно, самурай, сьогунат, ранг, сан шень, реформи, деспотія, султанат, візир, диван, муфтій, шейх уль-іслам, канун-наме, кадї, несуге негест, тунка, сонні, дуга, звичай.

1. Держава і право феодальної Японії. Від самого початку існування державності в Японії вона розвивається по шляху феодального суспільства. Уже у III-IV ст. внаслідок розкладу первіснообщинного ладу тут утворюються племінні союзи, котрі в V-VI ст. об'єднуються в ранньокласову державу Ямато. Із родової верхівки формується спадкова аристократія на чолі з царською династією Сумерагі. Основну частину населення складаються вільні общинники. Залежні селяни прикріплені до землі чи певного ремесла, їх не можна продати чи убити. Рабство хоч і існує, але не складає основу економічного виробництва. Боротьба за владу в державі в VI-VII ст. характеризувалася одночасно й боротьбою буддистської та конфуціанської ідеологій. У 645 р. остаточно утверджується правляча династія Сумерагі («переворот Тайка») і з цього часу відбувається оформлення феодальних відносин у державі. Один із представників цієї династії Сьотоку-тайсі ще у 604 р. видає «Закон із 17 статей», у котрому сформульовані положення майбутнього політичного устрою, спрямовані на посилення царської влади.

У VIII ст. в Японії оформлюється централізований державний апарат. Це відображено вже в кодексі «Тайхо рьо» (702), в котрому закріплюється верховна власність государя на землю та дві форми ранньофеодального землеволодіння – надільна система і приватнофеодальна вотчина. На чолі держави стоїть імператор (*тенно* – «син неба»), при якому діє державна рада (дадзьокан) на чолі з канцлером, а вся країна поділена на райони (до), провінції (куні) і повіти (корі). Усі чиновники в державі призначаються особисто імператором.

Але вже в IX ст. імператорська сім'я була практично позбавлена можливості управління державою внаслідок міжусобної боротьби феодалів. Імператорський дім втратив значну частину земельних володінь і свій політичний вплив. Фактично влада перейшла від роду Сумерагі до роду Фудзівара, котрий зайняв усі основні пости в державі (в першу чергу – регента-канцлера – секкан). Протягом цього правління в країні (IX – сер. XI ст.) посилювалася децентралізація. Основною ж опорою регентів-канцлерів стало самурайство – новий соціальний стан. Самурайські групи постійно ворогували між собою за владу. У 1192 р. її захопив клан Мінамото, представники якого створили централізований бюрократичний військовий апарат на чолі з головнокомандуючим (*сьогун*). Центральний уряд (бакуфу – польова ставка) складався з трьох відомств – управління і фінансів (мандокоро), земельних і судових справ (мондзісьо), військових (самурайдокоро). У провінціях і повітах реальна влада належала військовим губернаторам (сюго і дзіто), хоча формально її очолювали цивільні губернатори. Столицею сьогунату вважалося місто Камакура (1112-1333). Для цього періоду характерне двовладдя сьогуна та імператора. При цьому останній вимушений був визнати політичну владу першого і здійснював юрисдикцію тільки над придворними.

У XIV ст. знову загострюється міжусобна феодальна боротьба, в результаті якої відбувається перерозподіл землі на користь самурайського стану. Придворна аристократія втрачає своє політичне і економічне значення. Політична влада переходить до роду Асікага – сьогунат Муроматі (1336-1568). Але до початку XVI ст. ні імператор, ні сьогун вже не мають реальної влади над країною.

Унаслідок посилення феодальної роздрібненості утворюються самостійні князівства, котрі нікому не підпорядковуються. У ході впертої боротьби між феодалами і міжусобних воєн утворюється сьогунат Токугава (1603-1867), котрий об'єднує Японію під своєю владою. Встановлюється військово-феодальна диктатура.

Феодальне право Японії розвивалося під безумовним впливом китайських правових традицій, але зі збереженням власних звичаєвих норм. Писане законодавство в країні з'явилося вже на початку VII ст. У наступному столітті було видано два кодекси – «Тайхо рьо» (702) і «Йоро рицу рьо» (718), об'єднані в єдиний збірник «Тайхо Йоро рьо». У цих пам'ятках відсутній поділ на галузі права, але в них містяться норми, що стосувалися і кримінального, і цивільного, і адміністративного, і шлюбного, і процесуального права, регулювали земельні відносини, обов'язки та права чиновників і двірцевих посадових осіб. Джерелами права були як ці кодекси, так і звичаєве право та укази і постанови імператорів. Саме на їх основі розвивалося подальше законодавство. Серед пізніших збірників слід виділити появу «Збірника постанов часів Енгі» (927), «Уложення часів Дзьоей» (1232), «Кодекс часів Кьомму» (1338), «Закон вісімнадцяти статей» (1615) та ін. Звичайно, поява кожного із них була пов'язана вже з новими соціально-економічними і політичними реаліями. Так, з появою самурайського стану в «Уложенні часів Дзьоей» були закріплені норми «кодексу честі», що передбачали жорстокі покарання за заколоти, замаху тощо.

У кримінальному праві жорстоко каралися зазіхання на приватну власність, аж до смертної кари. Найтяжчими злочинами вважалися заколот, державна зрада, жорстоке вбивство, проти релігії та ін. Серед найрозповсюдженіших покарань – смерть (повішення, відрубання голови), каторга, заслання, побиття палками чи різками. Застосовувались також конфіскація майна і штраф. Існувала можливість і відкупу від покарання, але вона залежала від рішення представників влади. Сам судовий процес мав інквізиційний характер, йому передувало попереднє розслідування і ув'язнення. У шлюбному праві заборонялися міжстанові шлюби, а сім'я мала суто патріархальні риси.

2. Держава і право феодалного Китаю. Становлення і розвиток феодалних відносин у Китаї безпосередньо пов'язані з падінням імперії Хань (220) у результаті селянського повстання та подальшої боротьби за владу. Була заснована нова імператорська династія Цзінь (265-420), і Китай знову був об'єднаний під єдиною державною владою. Общинники і раби до цього часу вже поступово перетворювалися на залежних землеробів. Спеціальним указом імператор Сима Янь у 280 р. проголосив землю державною власністю. Частина селян стала феодално залежними, а чиновники перетворилися на феодалну бюрократію, що отримувала землю за службу. Але процес феодалізації суспільства призвів до протистояння двох форм власності – державної та приватної, а в результаті – і до міжфеодальної боротьби, що ускладнювалася вторгненням кочовиків протягом IV-VI ст. Нове об'єднання Китаю вже відбулося при династії Суй (581-618), на зміну котрій прийшла династія Тан (618-907). Об'єднання Китаю в єдину країну вимагали в першу чергу економічні і політичні інтереси.

Соціальна структура Китаю мала досить складну систему. Усі його жителі вважалися васалами імператора, але кожен стан виділявся особливостями свого положення, поведінки, етикету тощо. Найвищим станом була спадкова аристократія, котра поділялась відповідно до своїх титулів і рангів. До знаті також належали «особливо заслужені», аристократи без титулів та ін. Значним прошарком були чиновники, що складали основу централізованого апарату (9 рангів з поділом на підранги). Неоднорідним було і селянство: його верхівку становили старости, голови родів і т.ін., більшість була найбільш бідною частиною населення. До найнижчих же прошарків належали повністю безправні раби, слуги, особисто залежні, утримувачі приватних земель.

Державний устрій Китаю мав риси деспотії. Уся влада належала імператору. В основі адміністративного апарату лежав принцип централізації управління. Імператор Лі Шимін (627-649) створив державну раду, до котрої входили його найближчі родичі та найвагомійші аристократи. Імператор мав двох помічників (цзясян). Саме управління здійснювалося через три палати (*сан шень*) – адміністративну, імператорських едиктів і урядових указів. Перша з них мала ще

й відомства (чинів, обрядів, фінансів, покарань, робіт і військово). Особливі управління існували й при дворі (посольств, гарему, охорони казни та ін.). Для перевірки благонадійності та грамотності державних чиновників була введена триступенева система екзаменів. Територіально країна поділялася на 10 провінцій (дао). Найнижчою структурою поділу було об'єднання п'яти сусідських дворів. На чолі села стояв староста, котрий зобов'язаний був слідкувати за сплатою податків, несенням трудової повинності, обробкою землі, переслідуванням злочинців тощо.

У X-XII ст. в Китаї зростає приватне землеволодіння, чому сприяє імператорська політика династії Сун (960-1279), відповідно до якої пусті землі переходять у власність до того, хто їх освоює. У цей же час відбувається і значне зростання міст, але влада в них належить імператорським чиновникам. Розвитку міського самоврядування заважають державні монополії на виробництво і збут найважливіших товарів. У 1070-1076 рр. з ініціативи Ван Аньши, наближеного до імператора, в Китаї проведено низку реформ з метою укріплення центральної влади (реорганізація державних іспитів, упорядкування податкової системи, заміна трудових повинностей грошовими та ін.). Проте, крупні феодала не зацікавлені в їх реалізації, тому реформи завершаються поразкою.

У XIII ст. Китай був завойований монгольською державою і тут утвердилася нова династія Юань (1271-1368). Але її правління супроводжувалося економічним занепадом та постійними повстаннями проти завойовників. Це призвело до її повалення і панування династії Мін (1368-1644). У цілому імперія Мін зберігала риси середньовічної деспотії із її значним бюрократичним апаратом, самодержавною владою і безправним населенням. Але в системі управління відбулися значні зміни. Попередня державна рада була ліквідована. Імператор тепер повністю зосередив усю владу (адміністративну, законодавчу і судову) у своїх руках. Реформовано й місцеве управління: замість губернаторів у провінції призначалися троє чиновників (цивільний, військовий і судовий), котрі підпорядковувалися безпосередньо центру і не залежали один від одного. Було укріплене державне землеволодіння: державними вважались землі колишньої династії, її союзників, храмів і монастирів, віддані в умовне володіння, селянські

та ін. Судова система в Китаї мала досить чітку структуру. Її функції виконували як спеціальні судові органи, так і органи державної адміністрації. Найнижчою інстанцією був староста села, котрий розглядав незначні справи, а найвищою – сам імператор. Спеціальні судові органи не були незалежними від влади і повністю контролювалися нею.

Розвиток китайського феодального права був тісно пов'язаний із філософськими настановами Конфуція. А головним його джерелом залишався імператорський указ. У часи правління кожної династії видавалися законодавчі кодекси, серед яких найвідоміші «Тан люй шу-і» (VII ст.), «Звід законів із 900 статей» (XI ст.), «Звід законів династії Мін» (XIV ст.). У всіх цих пам'ятках права земля закріплювалася як власність імператора. Але поступово закріплювалася і приватна власність, зокрема феодалів, чиновників, селян та ін. Земля була одним із основних об'єктів купівлі-продажу. При укладанні відповідних договорів складалася угода, але порядок її оформлення мав складну систему. Серед договорів відомі даріння, обмін, позика, оренда та ін. Шлюбне право залишалося суто патріархальним, і в сім'ї найвищою була влада її голови. Оформлення шлюбу здійснювалося письмово. Допускалося утримання гарему наложниць. У кримінальному праві до найтяжчих злочинів належала змова проти імператора, зрада, вбивство батьків та ін. Злочини поділялись на державні (зрада, бунт, спроба захопити владу), чиновницькі (хабарництво, ухилення від служби), проти власності (грабунок, крадіжка), проти особистості (вбивство, побиття, наклеп), проти сім'ї (перелюбство, двоєжонство, убивство чоловіка, образа), військові (дезертирство, втеча з поля бою). Покарання носили залякувальний характер: розривання на частини, удавлювання та ін. Крім смертної кари, застосовувалися кастрація, конфіскація майна, таврування та ін. Судовий процес проходив за участю судді та зацікавлених сторін; певного порядку судочинства не існувало. Смертний вирок вимагав затвердження імператором. Сторона, що програла процес, мала право подати апеляцію у вищу інстанцію.

3. Держава і право Османської імперії. У 1299 р. зі складу Сельджукського *султанату*, що знаходився на території Малої Азії, виокремився в самостійне князівство бейлік, котрим керував бей Осман. Саме він став засновником династії турецьких султанів. Протягом XIV-XV ст. його наступники проводили активну завойовницьку політику і підкорили собі всю Малу Азію, Балканський півострів, Крим. У 1453 р. турки захопили Константинополь і перетворили його на власну столицю під назвою Істанбул. Спершу управління в державі було досить примітивним: особа бея затверджувалася радою племінної знаті. Сам бей перш за все виконував військові функції. Із розширенням завойованих територій ускладнилася й система управління. Уся державна і духовна влада зосередилася в руках султана. Вона була необмеженою, і за своїм устроєм імперія представляла феодальну деспотію. Правою рукою султана з XIV ст. став великий *візир*, котрий мав власну канцелярію («Висока Порта»). Йому підпорядковувалась Вища рада (*диван*), до котрої входили візирі, що здійснювали управління в окремих галузях. Головою мусульманського духовенства був головний *муфті*. Тільки з його санкції видані султаном закони вважалися дійсними. З 1424 р. повноваження верховного судді виконував *шейх уль-іслам*, у віданні якого були всі *каді* в державі. У XIV ст. було введено власну монету, здійснено адміністративно-територіальний поділ (у XVI ст. держава поділялася на 21 провінцію – *еялет*), племінне ополчення замінене феодальною армією. На чолі провінцій стояв губернатор (бейлербей, паша). Він мав всю адміністративну і воєнну владу, очолював ополчення. При ньому діяли власний двір, канцелярія і диван. Провінція (*еялет*) поділялася на повіти (*санджаки*), котрі очолювалися санджакбеями. Останні виконували ті ж функції, що й бейлербеї. Судові функції в санджаках виконували *каді* (богослов і знавець духовного законодавства, суддя). Вони призначалися султаном і безпосередньо підпорядковувалися головному військовому судді в Істанбулі (*кадіаскер*). Територіально влада *каді* поширювалася в межах санджака, тому вони співпрацювали із санджакбеями. *Каді* вирішував як цивільні, кримінальні, так і адміністративні справи, здійснював судові збори. Він отримував встановлену платню. З часів султана Селіма I (1512-1520) *каді* зобов'язаний був використовувати у своїй практиці ханіфітську мусульмансько-правову доктрину.

Поступово в державі склалися військово-феодальні порядки. Головну роль у становленні централізованої монархії відіграла система надання умовного землеволодіння (тімар і зіамет). Земельна власність поділялася на 4 види: державна (мірі), сім'ї султана (хасс), мусульманських установ (вакф), приватна (мульк). Але власником усієї землі вважався султан. Особливе місце в політичному устрої держави займали релігійні общини мусульман і немусульман. Вони здійснювали юрисдикцію (крім кримінальної) над одновірцями і збирали податки.

Спочатку в державі найбільшого поширення набули збірники документів (мюншеат), що стали необхідними каді для вирішення судово-адміністративних справ. При султані Мехмеді II (1451-1481) в імперії було вперше складено звід законів (канун-наме) турецького феодального права. У ньому містилися таблиці про ранги, основи придворної церемонії, правила призначення на державні посади та покарання за злочини. Цей звід базувався на нормах звичайного права і регламентах, що діяли ще до османського завоювання. Спочатку канун-наме мав неофіційний характер, але поступово набув обов'язкового характеру при вирішенні державних справ і в практиці судів шариату. У зводі було остаточно вирішено питання земельного володіння. Подальший розвиток права в імперії пов'язаний з діяльністю султанів Сулеймана I Кануні (1520-1566), Ахмеда I (1603-1617) та їхніх законодавців (нішанджи, шейх-уль-ісламів та ін.). У канун-наме Сулеймана I вже прослідковувалося намагання держави витіснити приватно-правові норми із їх заміною публічно-правовими. Це проявлялося у втручанні в рентні та земельні відносини місцевої феодальної знаті і залежного селянства з метою встановлення контролю над ними. При Сулеймані I остаточно оформилися і були уніфіковані всі правові положення, закладені ще Мехмедом II. Разом з тим зберігався інститут кривавої помсти. За крадіжку встановлювалася смертна кара чи тілесне покарання (відрубання руки), штраф. Порухення норм шлюбно-сімейного права, як правило, каралося штрафом. Пізніше законодавство попередніх султанів було підтверджене «Земельним кодексом» (1609) Ахмеда I.

4. Розвиток держави і права в країнах Африки. До початку середньовіччя розвиток народів Африканського континенту був досить неоднорідним. Сучасні дослідники виділяють кілька значних районів, що розвивалися із власними рисами суспільно-політичних і економічних відносин, на території яких у середні віки сформувалася досить велика кількість державних утворень: Північно-Східна Африка (держави Аксум, Мукурра, Ефіопія), Західна Африка (держави Гана, Малі, Сонгай-Гао та ін.), Східна Африка (держави Кітара-Буньоро, Буганда, Торо, міста-держави Могадішо, Ламу, Пемба та ін.) та Південна Африка.

Політичне утворення з центром в аксумі з'явилося близько II-III ст. Найбільшого розвитку досягло в IV-VI ст. Це – ранньокласова держава, соціальною основою котрої була община вільних селян. Існувала колективна власність на землю і продукти праці, кругова порука. Більшість землі належала правителю держави, знаті та храмам. Уся влада зосереджувалась у руках правителя (*несуге негест*). Особливістю держави став її суто християнський характер вже з IV ст.

Найдавнішим державним утворенням серед народів Західного і Центрального Судану стала держава Гана (Аукар), що сформувалася протягом III-VII ст. Її столицею було місто Кумбі-Сале. Вже до сер. IX ст. держава охоплювала досить значну територію і до поч. X ст. досягла свого найвищого розквіту. Загинула у 1203 р. внаслідок нападу царства Сосо. На чолі держави Гана стояв монарх (*тунка*), котрий отримував престол спадкуванням по материнській лінії. Система управління мала двірцевий характер. Але вся виконавча влада зосереджувалась у руках радника монарха (візир). Судову владу здійснювали правитель та кадї на основі шаріату.

Однією з найбільших держав цього регіону була імперія Сонгай (столиця Гао), правителі котрої отримали незалежність від держави Малі на поч. XV ст. І вже до середини цього ж століття Сонгайська держава досягла значного розквіту. При правителі Мухаммеді I Туре (1493-1528) була створена професійна армія. У результаті його завойовницької політики були захоплені держави Діага, Каціна, місто Агадес та ін. Але в 1591 р. імперію завоювали марокканці. Суспільний устрій держави (як і в Гані) мав риси, що свідчили про перехідний

етап її розвитку від рабовласництва до феодалізму. Суспільство поділялося на знать (монархи, воєначальники, вищі чиновники, духовенство), вільних общинників, залежне населення і рабів. Вільними вважалися більшість у містах. Раби вже поступово перетворювалися на залежних селян. Чіткого способу престолонаслідування в імперії не існувало. Правитель (ші, *сонні*, аскій) міг як обиратися (наприклад, армією), так і спадкувати трон по чоловічій лінії. Виконавча влада, як і в Гані, зосереджувалась у руках радника (*дуга*), проте, на відміну від тієї ж Гани, адміністративне управління вже мало чітку систему. Воно здійснювалося за територіальним принципом (чотири провінції).

Основними джерелами права в державах Африки були звичай і закон. Із проникненням ісламу на їхні території все більшого значення набував шаріат. Разом з тим, основним джерелом усе ж залишався звичай. Саме цей дуалізм і став визначальним у розвитку правової системи цих країн. Так, у шлюбно-сімейному праві стосунки регулювалися як звичаєм, так і нормами шаріату. У зобов'язальному праві розповсюдженими були договори купівлі-продажу, кредитування, зберігання, займу тощо, оскільки торгівля займала провідне місце в економіці держав і була найбільш розвиненою. У кримінальному праві до небезпечних злочинів належали чаклунство, посягання на владу монарха, на державний устрій, вбивство, втеча раба та ін. Найпоширенішим покаранням (навіть за вбивство) був штраф. Існували також відрубання руки, вигнання, тюремне ув'язнення, конфіскація майна, побиття батогами, смертна кара. У судовому процесі розповсюдженим було попереднє слідство; також могли застосовуватися тортури і ордалії.

Питання для самоконтролю

1. Особливості розвитку державності у феодальній Японії.
2. Законодавство феодальної Японії.
3. Особливості державної структури феодального Китаю.
4. Суспільна структура феодального Китаю.
5. Державний устрій Османської імперії.

6. Особливості держави Аксум.
7. Розвиток державності країн Судану.
8. Особливості права в країнах Судану.

Рекомендована література

1. *Воробьев М.* Японский кодекс «Тайхо ёро рё» (VIII в.) и право раннего средневековья. – М., 1990.
2. *Жуков К.* Эгейские эмираты в XIV-XV вв. – М., 1988.
3. *Итс Р., Смолин К.* Очерки истории Китая. – Л., 1961.
4. Книга законов султана Селима I / Комментар. и предисл. А. Тверитиновой. – М., 1969.
5. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций. – М., 1994.
6. *Кузнецов Ю., Навлицкая Г., Сырицин И.* История Японии. – М., 1988.
7. *Кычанов Е.И.* Основы средневекового китайского права (VII-XIII вв.). – М., 1986.
8. *Лапина З.* Учение об управлении государством в средневековом Китае. – М., 1985.
9. *Новичев А.* История Турции. – М., 1963. – Т. 1.
10. Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – М., 1986.
11. Османская империя: Государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. – М., 1990.
12. *Попов К.* Законодательные акты средневековой Японии. – М., 1984.
13. *Рубель В.* Походження військово-самурайської державності у традиційній Японії (сер. I тис. до н.е. – XIV ст.н.е.): Автореф. дис. ... докт.іст.наук. – К., 1999.
14. *Рубель В.* Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.
15. Свод законов «Тайхо Рицурё» 702-718 гг. / Отв. ред. А. Искендерова. – М., 1989.
16. *Филиппов А.* «Стостатейные установления Токугава» 1616 г. и «Кодекс из ста статей» 1742 г. Право, общество и идеология Японии первой половины эпохи Эдо. – СПб., 1998.

ЧАСТИНА 2

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ

ТЕМА 15

Розвиток буржуазної держави та права у Великобританії

1. Буржуазна революція в Англії.
2. Встановлення і розвиток конституційної монархії.
3. Розвиток буржуазного права.

Ключові поняття: революція, республіка, парламент, лорд-протектор, конституційна монархія, торі, віги, кабінет міністрів, ліберали, консерватори, домініони, Скотленд-Ярд.

Унаслідок розвитку капіталістичних відносин до середини XVII ст. центром соціального конфлікту в Англії стало село, де проходило обезземелювання селян і формувався клас капіталістичних орендарів. Одночасно в суспільній структурі країни відбувся розкол дворянського стану на старе і нове дворянство, що й визначило історичну своєрідність революції 1640-х рр.

1. Буржуазна революція в Англії. Історію буржуазної революції в Англії прийнято поділяти на чотири етапи: конституційний (1640-1642), перша громадянська війна (1642-1646), боротьба за поглиблення демократичного змісту революції (1646-1649), індепендентська Республіка (1649-1653). Перший етап буржуазної революції почався з діяльності Довгого парламенту (1640-1653). Усі, прийняті ним документи, були спрямовані на обмеження королівської влади і утвердження конституційної монархії.

Після страти короля парламент оголосив Англію республікою (1649). Після цього все більше набувала характеру особистої диктатури влада О.Кромвеля. У 1653 р. він розігнав парламент і ввів конституцію «Засіб управління», що закріпила військову диктатуру. Вища законодавча влада зосереджувалася в руках лорда-протектора і однопалатного парламенту. Вища виконавча влада належала тому ж лорду-протектору разом з Державною радою. Місцеве управління зосереджувалося в руках генералів армії О.Кромвеля.

2. Встановлення і розвиток конституційної монархії. Після смерті О.Кромвелля залишки Довгого парламенту оголосили себе установчою владою і в 1660 р. проголосили королем Англії Карла II. У ці ж часи у державі починається формування двох політичних партій – *тори* (прибічники короля) і *віґи* (опозиція до короля). У 1679 р. останнім вдалося провести через парламент закон про гарантії недоторканності громадян «Habeas Corpus Act». Він став першим конституційним компромісом після революції. У 1689 р. вже новий король Вільгельм підписав «Біль про права», яким затверджувалось верховенство парламенту в законотворчості. Ще один важливий конституційний акт був прийнятий у 1701 р. – це «Закон про престолонаслідування», що підтверджував обмеження королівської влади на користь парламенту.

Крім конституційних актів 1679, 1689 та 1701 рр., розвиток англійської конституції у XVIII ст. визначався неписаними правилами (колегіальна відповідальність кабінету міністрів, формування уряду з партії, що перемогла на виборах, відмова короля від права вето та ін.). Для цього періоду характерне поступове підвищення ролі парламенту і становлення кабінету міністрів. Парламент складався із верхньої палати (палата лордів) і нижньої (палата громад). Він поставив під свій контроль діяльність кабінету міністрів. Уже в першій половині XVIII ст. сформувався принцип, згідно з яким кабінет має владу, поки має підтримку більшості палати громад. Нововведенням стало формування кабінету на партійній основі.

Найзначнішим елементом англійської політичної системи до поч. XIX ст. був парламент. З метою його реформування в 1831 р. палата громад прийняла «Біль про реформи», і через рік палата лордів змушена була його затвердити. У результаті парламентської реформи (1832) здійснився перерозподіл мандатів, а кількість виборців збільшилася до 652 тис. чол. Ця реформа стала компромісом між землевласницькою аристократією і промисловою буржуазією. Виборчі реформи були проведені також у 1867 та 1884-1885 рр., але вони не ліквідували недоліків виборчої системи.

Важливим наслідком реформи 1832 р. стало перетворення політичних партій: торі – на *консерваторів*, і віги – на *лібералів*; з'явилося поняття постійного партійного членства. У 1877 р. партія лібералів оформилася в Національну ліберальну асоціацію, а консерватори у 1883 р. – у Національний союз консервативних асоціацій. У 1906 р. утворилася лейбористська партія Великобританії, що являла собою федерацію різних організацій.

У 1911 р., унаслідок боротьби лібералів із палатою лордів, з'явився «Акт про парламент», яким встановлювався строк парламентської легіслатури в 5 років.

Британські колоніальні володіння за своїм державно-правовим статусом поділялися на домініони, колонії, протекторати, підмандатні території. Головою самоврядної колонії був губернатор, але з часом деякі з них перетворювалися на домініони (у 1867 р. – Канада, у 1900 р. – Австралія). Головою домініону був монарх.

Судова система Великобританії залишалася досить заплутаною. Лише в 1875 р. почав функціонувати Верховний суд, юрисдикція якого охоплювала права усіх вищих судів загального права і права справедливості (окрім суду канцлера). Функції охорони громадського порядку ще в XVII ст. покладалися на мирових суддів та констеблів. У 1829 р. було прийнято закон про створення поліції Лондону (Скотленд-Ярд). Формально англійська поліція була відокремлена від державних та судових установ.

3. Розвиток буржуазного права. Англійське буржуазне право мало свої особливості: феодальний архаїзм форм; значна самостійність англосаксонських правових інститутів; відсутність зводу чинних норм. В Англії було відсутнє цивільне право як галузь права, закони стосувалися лише окремих галузей цивільного права, але й вони не були зведені в якусь систему. Англійське право не знає поділу речей на рухомі і нерухомі, а розрізняє «речову власність» і «особисту власність». У XVIII-XIX ст. розвивалося договірне право – створювалися правила не лише про окремі види договорів, але й поступово вироблялись загальні правила про зобов'язання взагалі і договори. У сімейному

праві, поруч із церковним шлюбом, з 1836 р. існує і громадянський. Діти до 21 року знаходяться під батьківською опікою. Через цивільне право регулювались і трудові відносини. Кримінальний процес базувався на Великій Хартії вольностей (1215) та Habeas Corpus Act (1679). У кримінальному праві зберігався консерватизм.

Питання для самоконтролю

1. Передумови виникнення буржуазної держави у Великобританії.
2. Хід буржуазної революції XVII ст. у Великобританії.
3. Протекторат Олівера Кромвеля і його законодавче оформлення.
4. Значення конституційних актів 1679, 1689 та 1701 рр. у розвитку державності Великобританії.
5. Основні напрями розвитку конституційної монархії Великобританії у XVIII ст.
6. Вибірчі реформи XIX ст. та їхнє значення.
7. Розвиток судової системи Великобританії.
8. Розвиток буржуазного права у Великобританії.

Рекомендована література

1. Английская буржуазная революция XVII в. / Под. ред. Е. Косминского, Я. Левицкого. – М., 1954. – Т.1-2.
2. *Архангельский С.* Аграрное законодательство Английской революции. 1640-1660 гг. – М.; Л., 1940.
3. *Ерофеев Н.* Очерки по истории Англии. 1815-1917. – М., 1959.
4. *Козаченко В.* Роль правосвідомості у створенні креативних та деклараторних прецедентів англійського права // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 4.
5. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957.
6. *Лабутина Т.* Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов, 1660–1681. – М., 1982.

7. *Лисневский Э.* История государства и права Великобритании (1870-1917 гг.). – Ростов-на-Дону, 1975.
8. *Лучникова В.* Развитие английской правовой системы в конце XVII – начале XVIII вв. (на примере развития общего и статутного права): Автореф. дис. ... канд.юрид.наук. – М., 1983.
9. *Страхов Н.* Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Х., 1978.
10. *Тревельян Д.* Социальная история Англии. – М., 1959.
11. *Юзовская А.* Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб., 1996.

ТЕМА 16

Розвиток буржуазної держави та права у Франції

1. Буржуазна революція у Франції.
2. Розвиток державності Франції у ХІХ ст.
3. Французьке буржуазне право.

Ключові поняття: Установчі збори, «муніципальна революція», конституція, конституційна монархія, республіка, Конвент, режим терору, яacobінська диктатура, Директорія, консульство, імперія, хартія, Паризька Комуна, самоврядування, буржуазне право, кодекс.

1. Буржуазна революція у Франції. У травні 1789 р. відбулося відкриття Генеральних штатів, які не скликалися вже 175 років. У червні вони оголосили себе Національними зборами, а в липні – Установчими зборами. Спроба короля розігнати депутатів призвела до повстання у Парижі 14 липня, яке переросло в революцію. Країною прокотилася хвиля «муніципальної революції» – створення нових органів самоврядування. 26 серпня Установчі збори прийняли перший конституційний акт – «Декларацію прав людини і громадянина». Найголовнішим же підсумком діяльності цього зібрання стала Конституція, затверджена 3 вересня 1791 р., за якою законодавча влада надавалась Національним зборам, виконавча – королю, судова – обраним народом суддям.

10 серпня 1792 р. в Парижі почалося збройне повстання, в результаті якого монархія була ліквідована. Законодавчі збори прийняли постанову про скликання Національного Конвенту, який 21 вересня оголосив скасування монархії; Франція стала республікою. Але до літа 1793 р. країна опинилася в критичних умовах, і саме в цей час до влади прийшли яacobінці, які й встановили режим терору. 24 червня 1793 р. Конвент урочисто оголосив текст проекту нової Конституції, де проголошувалось загальне виборче право, прямі вибори, право обіймати виборні посади та ін. Яacobінська Конституція була

радикальним актом, але вона не набула чинності. Складна ситуація у Франції змусила створити революційний уряд, складовою частиною якого був вищий законодавчий орган – Конвент. Центром влади став Комітет громадського порятунку, під наглядом якого були міністерства. На місцях органами якобінської диктатури стали революційні комітети; муніципалітети також продовжували існувати, але їхня роль значно зменшилась.

Після розгрому внутрішньої контрреволюції і звільнення Франції від зовнішніх інтервентів потреба в якобінській диктатурі відпала, тому її влада в липні 1794 р. була повалена. З прийняттям нової Конституції (1795) виконавча влада перейшла до особливого комітету – Директорії. Але в результаті державного перевороту 19 листопада (18 брюмера) 1799 р. Директорія була повалена і фактично встановлена військова диктатура. За новою Конституцією (1799) зовні зберігався республіканський лад. Виконавча влада була у віданні трьох консулів (а фактично лише в одного – Наполеона Бонапарта). Процес прийняття важливих державних актів був розчленований між Державною радою, Трибунатом, законодавчим корпусом і першим консулом. У 1804 р. Наполеон Бонапарт проголосив себе імператором і республіка перестала існувати.

2. Розвиток державності Франції в ХІХ ст. Після поразки Наполеона в 1814 р. королівська влада Бурбонів була реставрована. 4 червня король Людовік ХVІІІ видав Хартію, за якою формою правління Франції стала конституційна монархія. Король був главою держави і головнокомандуючим, йому підпорядковувались усі міністри і жоден закон не набував чинності без його підпису. Парламент складався із палати депутатів і палати перів, останню з яких призначав король, а до першої проводилися двоступеневі вибори. Але в результаті революції 1830 р. легітимна монархія була повалена, а новим королем став Луї Філіп Орлеанський із молодшої гілки Бурбонів. Хартія 1830 р. розширила повноваження парламенту, особливо у сфері законодавства. Король вже не мав права видавати закони без парламенту. Ця монархія впала у лютому 1848 р. під час повстання робітників Парижа. У результаті була встановлена Друга республіка. Новий уряд відновив свободу слова, друку і зборів, провів політичну амністію, ввів 10-годинний робочий день.

Конституція 1848 р. проголосила республіку остаточною формою правління на принципах суверенітету, свободи, рівності і братерства. Законодавчу владу здійснювали однопалатні Національні збори. Виконавча влада зосереджувалась у руках президента, котрим був обраний Луї Бонапарт. Проте у грудні 1852 р. він оголосив себе імператором і встановив режим авторитарної влади.

Друга імперія припинила своє існування внаслідок невдалої війни проти Пруссії. У вересні 1870 р. був сформований уряд національної оборони, котрий заключив перемир'я і провів вибори до Національних зборів. Цей же уряд спробував відновити монархію.

18 березня 1871 р. Париж повстав і влада перейшла до рук Центрального Комітету Національної гвардії, котрий призначив вибори до Ради Паризької Комуни. Новообрана Рада видала 19 квітня Декларацію, в якій відстоювала право на автономне самоврядування населення. Вищим органом у Парижі стала Виконавча комісія. Саме місто було поділене на 20 округів, на чолі яких стояли муніципальні мерії. Уведено виборність чиновників. Серед інших заходів Паризької Комуни слід відзначити відокремлення церкви від держави, введення робітничого контролю над виробництвом, безкоштовної обов'язкової освіти, заборону незаконних обшуків, арештів, реквізиції та ін.

28 травня 1871 р. Паризька Комуна загинула. Тимчасовим президентом Франції став прибічник монархізму А.Тьєр.

Конституція Третьої республіки складалася із трьох законів, прийнятих 24-25 лютого та 16 липня 1875 р., про організацію сенату, державної влади та повноваження президента. Закони 1875 р. оформили республіканський устрій і з невеликими поправками вони проіснували до другої Світової війни. У 1880-х рр. реальна влада у Франції перейшла до кабінету міністрів, президент же був відтіснений від вирішення найважливіших державних питань.

3. Французьке буржуазне право. Формування принципів і засад французького буржуазного права розпочалося ще в часи Великої Французької революції. Вони були закріплені в конституційних актах і революційних декретах цього періоду.

Найважливішою пам'яткою права Франції XIX ст. є Цивільний Кодекс Наполеона (1804). У ньому було сформульовано основний принцип буржуазного цивільного права – рівність осіб перед законом. Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин, і це призвело до законодавчого закріплення свободи підприємництва, права власності селян на землю. Власність трактувалася як право користуватися та розпоряджатися абсолютно і обмежити це право міг лише закон.

У 1807 р. набув чинності Торговий кодекс, що деталізував норми купівлі-продажу, інститутів морської торгівлі, умови неспроможності, торгове судочинство. Того ж року був виданий Цивільно-процесуальний кодекс, в якому було закріплено більшість принципів ведення процесу, проголошених під час революції. У Кримінальному кодексі (1810) були збережені основні принципи демократії в галузі кримінального права, проголошені ще «Декларацією прав людини і громадянина» (1789): святенність і непорушність приватної власності, рівність усіх перед кримінальним законом. Найнебезпечнішими злочинами вважалися дії проти державного і суспільного устрою: змова, шпигунство, спроба повалення законного уряду, заклики до захоплення влади та ін. Смертну кару за політичні злочини у Франції було скасовано лише в 1848 р.

Питання для самоконтролю

1. Хід буржуазної революції у Франції.
2. Конституційні акти Франції періоду буржуазної революції.
3. Процес створення імперії у Франції.
4. Конституційні акти Франції першої половини XIX ст.
5. Державний устрій Паризької Комуни та її законодавство.
6. Конституція Третьої республіки (1875).
7. Кодекси Наполеона та їхнє значення в розвитку буржуазного права Франції.

Рекомендована література

1. *Ададуров В.* Історія Франції. – Львів, 2002.
2. *Батыр К.* История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789-1794 гг. – М., 1984.
3. Государство и право Парижской Коммуны / Отв. ред. А. Шебанов. – М., 1971.
4. *Джеджула К.* Історія Франції. – К., 1954.
5. *Желубовская Э.* Крушение Второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. – М., 1956.
6. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957.
7. *Манфред А.* Великая французская революция. – М., 1983.
8. *Саньяк Ф.* Гражданское законодательство французской революции (1789-1804). – М., 1928.
9. *Страхов Н.* Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Х., 1978.
10. Франция. Законы. Французский гражданский кодекс 1804 года. – М., 1941.
11. *Юзовская А.* Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб., 1996.

ТЕМА 17

Розвиток буржуазної держави та права в Німеччині

1. Розвиток державності Німеччини в ХІХ ст.
2. Створення імперії, організація державної влади та управління.
3. Буржуазне право в Німеччині.

Ключові поняття: Німецький союз, бундесрат, міністр-президент, Північнонімецький союз, імператор, кайзер, канцлер, федерація, кодифікація, цивільне уложення.

Німеччина пізніше за інші європейські держави стала на шлях капіталістичного розвитку. Аграрні реформи 1807, 1816 і 1821 рр. у Пруссії та інших німецьких державах мали обмежений характер. Торгівля була слабо розвиненою, а нечисленні міста – лише резиденціями монархів.

1. Розвиток державності Німеччини в ХІХ ст. На Віденському конгресі (1815), що відбувся після поразки Франції в наполеонівських війнах, було вирішено створити Німецький союз, до якого ввійшли 34 монархії і 4 вільних міста. Вищим органом став парламент (бундесрат), до якого входили представники всіх держав. У 1834 р. 18 із цих держав утворили Митний союз, але для найдрібніших із них він означав поступову ліквідацію економічної і державної самостійності. Найбільше від нього виграла Пруссія.

Під час революції 1848 р. монархи Австрії, Пруссії та Баварії змушені були піти на поступки, скасувавши феодальні повинності і проголосивши деякі буржуазно-демократичні свободи. У 1850 р. піддані Пруссії отримали від свого короля даровану (октройовану) Конституцію, яка зберігала за ним значні повноваження. В його руках зосереджувалась виконавча влада, він був головнокомандуючим, міг скликати і розпускати парламент та ін. Законодавча влада належала одночасно йому і двопалатному ландтагу. Унаслідок конституційного конфлікту на початку 1860-х рр. король розпустив парламент

і призначив міністром-президентом Отто Бісмарка, пруського поміщика. За його ініціативою було затверджено урядом новий бюджет і за короткий час створено дієздатну армію. Уже в 1864 р. Прусія і Австрія розгромили армію Данії, а в 1866 р. Прусія – Австрію.

2. Створення імперії, організація державної влади та управління.

У 1867 р. із 22 держав було створено Північнонімецький союз, котрий очолив король Прусії, а фактично – призначений канцлером союзу О.Бісмарк. Органами представництва стали союзна рада і рейхстаг. 16 квітня 1871 р. набула чинності Конституція німецької імперії, що діяла аж до 1919 р.

Король Прусії одночасно ставав імператором (*кайзером*), частину його повноважень здійснював канцлер. Імператор міг скликати і розпускати парламент, видавати закони, призначати канцлера, чиновників і офіцерів, він був головнокомандуючим. За обсягом прав друге місце після кайзера займав бундесрат, наділений законодавчими та адміністративними повноваженнями. До нього входили міністри або уповноважені представники від держав-союзниць. Головою бундесрату був імперський канцлер.

Імперська Конституція (1871) несла в собі риси пруської поліцейської держави. За формою правління об'єднана Німеччина була монархією, а за державним устроєм наближалась до федерації. Специфіка германської федерації полягала в тому, що Конституція не передбачала створення імперської адміністрації, однак імперські закони мали пріоритет перед законами королівств, республік і міст союзу.

Реальна влада в імперії аж до 1890 р. фактично зосереджувалась в руках О. Бісмарка.

За Конституцією (1871), усі держави, що увійшли в склад імперії, зберегли свої судові права. Злочини проти імперії (зрада верховній владі) повинен був розглядати вищий апеляційний суд трьох вільних ганзейських міст у Любеку, а конфлікти між членами імперії – бундесрат. За імперським законом (1877) до системи судів входили нижній, земський, вищий земський та імперський суди. Поліція знаходилася у віданні держав-членів імперії, вона поділялася на адміністративну, судову і загальної безпеки.

3. Буржуазне право в Німеччині. Розвиток Німеччини в напрямку до створення єдиної держави і встановлення капіталістичних відносин у суспільстві стали головними чинниками на шляху до єдиної правової системи. Так, у 1848 р. став діяти єдиний вексельний статут, а у 1861 р. – загальнонімецький торговий кодекс. У 1873 р. було прийнято поправку до Конституції, яка віднесла кодифікацію до компетенції імперії, а у 1874 р. бундесрат призначив відповідну комісію, і вже в 1878 р. з'явився перший проект. Проте нове цивільне уложення лише в 1900 р. набуло чинності, але воно відповідало новим умовам розвитку країни, дало широку правову можливість захисту інститутів приватної власності, укладання угод, розпорядження майном тощо. Разом з тим в інтересах поміщиків розпорядження землею було обгрунтоване додатковими формальностями, які утруднювали для буржуазії вільний доступ до земельної власності. Право власника земельної ділянки поширювалося і на простір над поверхнею землі, і на надра. Зміни торкнулися також майнових відносин, шлюбно-сімейних, спадкового права та ін. Положення цього кодексу вплинули на розвиток цивільного права в Китаї та Бразилії.

За Кримінальним уложенням (1871), до особливо небезпечних злочинів були віднесені зрада, повстання, заклики до непокори владі і законам, замах на імператора. За державні злочини передбачалися жорсткі покарання – страта, тюремне ув'язнення і каторжні роботи.

Питання для самоконтролю

1. Основні етапи об'єднання Німеччини в XIX ст.
2. Оформлення імперії в Німеччині.
3. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.
4. Передумови створення єдиної правової системи Німеччини в XIX ст.
5. Основні риси буржуазного права Німеччини.

Рекомендована література

1. *Бабанцев Н., Прокопьев В.* Германская империя 1871-1918 гг.: историко-правовое исследование. – Красноярск, 1984.
2. *Галкин И.* Создание Германской империи. 1815-1871. – М., 1986.
3. *Кизяковский В.* К проблеме становления конституционализма в Германии (первая половина XIX в.) // *Методология историко-правовых исследований.* – М., 1980.
4. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957.
5. Новая история. 1640-1870 / Под ред. А. Нарочницкого. – М., 1986.
6. *Петряев К.* Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США. 1871-1914. – К., 1958. – Ч. 1.
7. *Прокопьев В.* История германской государственности XIX – XX вв. – Калининград, 1985.
8. *Савельев В.* Гражданский кодекс Германии (история, система, институты). – М., 1994.
9. *Страхов Н.* Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Х., 1978.
10. *Юзовская А.* Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб., 1996.

ТЕМА 18

Розвиток буржуазної держави та права в США

1. Формування буржуазної держави США.
2. Конституція США (1787).
3. Державний устрій і політична система США в XIX ст.

Ключові поняття: колонія, метрополія, революція, декларація, конфедерація, Конгрес, президент, партія, рабство, штат, поправка, Конституція, біль, департамент, сенат, федерація, дискримінація.

Перші англійські колонії з'явилися на Американському континенті ще в XVII ст. Поступово їх кількість збільшилася до тринадцяти і вони утворили дві групи («північ» і «південь»), що різнилися між собою соціально-економічними характеристиками. Водночас до середини XVIII ст. загострилися відносини між цими колоніями та їхньою метрополією.

1. Формування буржуазної держави США. На I Континентальному конгресі (1774) у м. Філадельфії представниками всіх колоній було висловлено протест проти королівської політики стосовно них. Проте невдовзі було віддано наказ придушити виступ колоній. Тому на II Континентальному конгресі (1775) вирішено створити армію. Її очолив Д.Вашингтон. І кожна колонія оголосила себе незалежною. 4 липня 1776 р. на черговому Континентальному конгресі з'явилася «Декларація незалежності», в котрій проголошувалося створення Сполучених Штатів Америки. Війна між Англією і американськими колоніями одночасно стала і буржуазно-демократичною революцією. У 1781 р., з огляду на небезпеку поразки, штати утворили союз і затвердили перший конституційний документ – «Статті конфедерації». У ньому підтверджувалося утворення США, але кожен із штатів вважався суверенним. Тому ці «Статті» можна сприймати як різновид міжнародного договору. Єдиного громадянства не було встановлено. А для кращого управління утворювався Конгрес із представників штатів. Разом з тим він був не представницьким органом, а скоріше дипломатичним. Конгрес

мав право укладати міжнародні договори, вирішувати питання війни і миру, розглядати конфлікти між штатами та ін. Втручатися у внутрішні справи штатів він не мав права. Між сесіями Конгресу діяв Комітет штатів.

У 1783 р. у Версалі був підписаний мир, за яким Англія визнала незалежність США.

2. Конституція США (1787). У 1787 р. Конгрес скликав у Філадельфії спеціальний Конституційний конвент з метою перегляду «Статей конфедерації», в результаті діяльності котрого було створено нову Конституцію. В її основу ліг поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Законодавчу владу мав Конгрес. Він був двопалатним (сенат і палата представників) і обирався як законодавчими зборами штатів, так і безпосередньо виборцями. Виконавчу владу очолював президент як глава держави і глава уряду. Обирався в ході двоступеневих виборів. Загальну судову систему очолював Верховний Суд США. За цією Конституцією вводилася система «стримування і противаг» (напр., Конгрес міг відхилити президентський законопроект, ініціювати імпічмент, президент міг стримати прийняття закону тощо). Відповідно до Конституції, США перетворились із конфедерації у федерацію; були розмежовані повноваження між владою федеральною і владою штатів. Федерація мала право оголошувати війну і мир, регулювати торгівлю зовнішню і між штатами, регулювати грошову систему та ін.

У 1789-1791 рр. до Конституції було внесено 10 поправок («Білль про права»), метою яких стало проголошення демократичних прав і свобод громадян, оскільки в 1787 р. саме вони були випущені при прийнятті основного закону. Головною ідеєю поправок стало визнання недопустимості прийняття тих законів, що можуть порушувати свободу віросповідання, слова і преси, мирних зборів та ін.; ніхто не міг бути притягнений до кримінальної відповідальності інакше, як за рішенням суду, не міг бути повторно покараний, не міг свідчити проти себе та ін. Отже, Конституція (1787) набула прогресивної спрямованості.

3. Державний устрій і політична система США в XIX ст. У 1789 р. першим президентом США став Д. Вашингтон. Саме під його керівництвом був створений апарат виконавчої влади, перші державні департаменти (міністерства), уніфікована структура органів влади і управління в штатах. Оформлюється федеральна судова система (окружні суди; апеляційні суди; Верховний Суд США) після прийняття Конгресом закону про судоустрій (1789).

Порядок створення нових штатів визначався ордонансом 1787 р.: Конгрес оголошував автономією територію, на якій проживала певна кількість населення; губернатор призначався президентом за згодою сенату. До початку XX ст. кількість штатів досягла 48.

Вже наприкінці XVIII ст. цілковитою реальністю в політичному житті суспільства США стали політичні партії, початок формуванню яких поклала діяльність А. Гамільтона і Т. Джеферсона, котрі представляли відповідно федералістів і республіканців. Офіційно Демократична партія була створена в 1828 р. (Південь США), а Республіканська – у 1854 р. (Північ США). Боротьба партій за голоси рядових виборців у виборах як до конгресу, так і президента (з 1796 р.) багато в чому стимулювала демократизацію виборчого права: у більшості західних штатів вводилося загальне чоловіче виборче право, скрізь відмінювалися майнові цензи для виборних посад.

До середини XIX ст. загострилися стосунки між промисловими штатами (Північ США) і рабовласницькими (Південь США). До остаточного розриву між ними призвело обрання в 1860 р. президентом А.Лінкольна, одного з організаторів Республіканської партії. У відповідь 13 південних штатів заявили про вихід із федерації і проголосили в лютому 1861 р. Конфедеративні Штати Америки. Почалася Громадянська війна (1861-1865). Президент А.Лінкольн проголосив ліквідацію рабства (1862) і підписав закон, що дозволяв кожному бажаночому займатися сільським господарством, отримати ділянку землі. Конгрес відмінив рабство 13-ю поправкою до Конституції у 1865 р.; 14-ю поправкою (1868) проголошувалась рівність усіх громадян перед законом; 15-а поправка (1870) надавала виборче право всім чоловікам незалежно від кольору

шкіри. У ході «реконструкції Півдня» всі бунтівні території підпорядковувались військовому управлінню (1867-1877), проте на цих землях ще довго зберігалася расова дискримінація.

До поч. ХХ ст. США із аграрної республіки перетворились на індустріальну, а населення за 40 років виросло з 31 до 76 млн. чол. Відбувається зрощування державного апарату з монополіями.

Питання для самоконтролю

1. Війна за незалежність США та її значення.
2. «Статті конфедерації» (1781).
3. Державний устрій США за Конституцією 1787 р.
4. «Білль про права» (1791).
5. Політична система США в ХІХ ст.
6. Громадянська війна і «реконструкція Півдня», їхнє значення для розвитку США.

Рекомендована література

1. Аллен Дж.С. Реконструкция. Битва за демократию в США. 1865-1876. – М., 1963.
2. Бельсон О., Ливанцев К. История государства и права США. – Л., 1982.
3. Громаков Б., Лисневский Э. История государства и права США (1870-1917 гг.). – Ростов-на-Дону, 1973.
4. Ефимов А. Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны. – М., 1958.
5. Зубок Л. Очерки истории США. 1877-1918. – М., 1956.
6. История США. – М., 1983-1985. – Т. 1-2.
7. Каленский В. Билль о правах в конституционной истории США. – М., 1983.
8. Калинович В. Сполучені Штати Америки (1776-1917 рр.). – Львів, 1965.
9. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957.

10. *Страхов Н.* Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Х., 1978.
11. *Фурсенко А.* Американская революция и образование США. – Л., 1978.
12. *Юзовская А.* Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб., 1996.

ТЕМА 19

Державність та право у слов'янських країнах ХІХ- поч. ХХ ст.

1. Болгарська і Сербська держави в ХІХ ст.
2. Державність Польщі, Чехословаччини та Югославії у 1920-х рр.

Ключові поняття: Болгарія, Сербія, Річ Посполита, Чехословаччина, Югославія, конституційна монархія, буржуазія, Конституція, незалежність, парламент.

Процес виникнення, становлення і розвитку незалежних держав у південно-західних слов'ян зайняв кілька століть. Поступово із племен сформувалися народи, які стали етнічною основою Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії та інших країн.

1. Болгарська і Сербська держави в ХІХ ст. Відновити свою державність південним та західним слов'янам вдалося лише в ХІХ – на поч. ХХ ст.

Болгарія звільнилася від гніту Туреччини в результаті повстання (1876) та російсько-турецької війни (1877 – 1878). Але повне проголошення незалежності відбулося лише в 1908 р.; тоді ж Болгарське князівство перетворилося на царство. Конституція (1879) проголошувала недоторканність особистості, свободу зборів, друку, рівність прав громадян, недоторканність власності та ін. Була встановлена обмежена монархія. Законодавча влада належала Народним зборам, виконавча – князю (з 1908 р. – царю). Кабінет міністрів ніс відповідальність перед Народними зборами, але призначався і звільнявся князем (царем). У 1893 та 1911 рр. до Конституції були внесені зміни, що посилювали монархічну владу за рахунок представницьких органів.

Відновлення незалежності Сербії розпочалося із повстання проти Туреччини в 1804 р. Проте остаточно Туреччина змушена була визнати її самостійність тільки в 1829 р., після довгої війни. Перша Конституція для Сербії була розроблена в Росії (1838) і виходила із принципу розподілу влади: законодавча

належала сенату, а виконавча – князю. У подальшому державний устрій реформувався прийняттям нових Конституцій у 1858, 1869 та 1888 рр. Проте в результаті державного перевороту в Сербії була встановлена необмежена монархія (1893). Відновити ж Конституцію 1888 р. вдалося лише в результаті нового державного перевороту (1903). Оскільки зовнішня політика Сербії носила антиавстрійський характер, у 1908 р. це призвело до збройного конфлікту. Австрія захопила Боснію і Герцеговину. У свою чергу вбивство ерцгерцога Фердинанда (1914) стало приводом до початку першої Світової війни.

2. Державність Польщі, Чехословаччини та Югославії в 1920-х рр.

Кінець першої Світової війни, жовтневий переворот у Петрограді (1917) і розпад Австро-Угорської імперії призвели до утворення незалежних держав Польща, Чехословаччина та Югославія.

Польща отримала визнання на самостійне державне існування від уряду Радянської Росії в серпні 1918 р. Головою держави став Ю.Пілсудський. За Конституцією (1921) у країні встановлювалася перевага законодавчої влади над виконавчою. Перша належала двопалатному парламенту, а друга – президенту і раді міністрів. Була встановлена незалежність суддів, проголошувався ряд демократичних свобод та ін. Верховна влада, за Конституцією належала лише народу, а парламент, президент і міністри вважалися лише органами влади народу. У 1926 р. маршал Ю.Пілсудський здійснив державний переворот і пізніше за його наказом було створено нову Конституцію (1935), що надавала значно більшої ваги президенту.

Незалежність Чехословацької республіки була проголошена восени 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії, президентом обрано Т. Масарика і створено уряд. У 1920 р. була затверджена Конституція, за якою вся законодавча влада належала двопалатним Національним зборам. Президент обирався парламентом на 7 років, але відповідальним ні перед ким не був і мав широкі повноваження. Уряд підпорядковувався і президенту і парламенту.

Югославія утворилася в 1918 р. внаслідок об'єднання Хорватії, Сербії, Словенії, Чорногорії і Воєводини. У 1921 р. Установчі збори прийняли Конституцію королівства. З цього часу країна офіційно стала конституційною монархією. Законодавча влада належала парламенту (Скупщина), а виконавча – королю. Конституція також проголошувала широкі права і свободи громадян, але жінки і військовослужбовці були позбавлені виборчого права. У 1929 р. король Олександр здійснив державний переворот. Парламентський режим був ліквідований. Нова Конституція (1931) значно обмежувала права громадян.

Питання для самоконтролю

1. Розвиток болгарської державності в ХІХ – на поч. ХХ ст.
2. Державний устрій Сербії в ХІХ ст.
3. Конституції Чехословаччини (1920) і Польщі (1921), порівняльна характеристика.
4. Державний устрій Югославії в 1920 – 1930-х рр.

Рекомендована література

1. Андреев М., Ангелов Д. История болгарского государства и права. – М., 1962.
2. Бардах Ю. и др. История государства и права Польши. – М., 1980.
3. Бисага Ю. Держава і право в Чехословаччині в 20-30-х рр. ХХ ст. – Ужгород, 1997.
4. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М., 1981.
5. Історія південних і західних слов'ян / За ред. В. Жабокрицького. – К., 1966.
6. История Болгарии / Под ред. П.Третьякова. – М., 1954. – Т. 1.
7. История Чехословакии / Под ред. Г. Санчука, П. Третьякова. – М., 1963. – Т. 1.
8. История Югославии. – М., 1963. – Т. 1.
9. Присташ Л. Структура центрального державного апарату Польщі за Конституцією 1921 р. // Право України. – 1998. – № 9.
10. Чернік С. Становлення парламентаризму в Сербії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №3.
11. Чернік С. Державотворчий процес у Сербії у другій половині ХІХ ст. // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – № 2.
12. Яровий В. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.– К., 1996.

ТЕМА 20

Розвиток держави та права в Російській імперії

1. Абсолютна монархія в Росії
2. Державний та суспільний устрій у Росії ХІХ ст.
3. Реформи в Росії в ХІХ ст.
4. Конституційна монархія Росії на поч. ХХ ст.

Ключові поняття: централізація, імператор, Сенат, колегії, губернії, магістрат, губернія, міністерства, реформи, Державна рада, Третє відділення, пролетаріат, інтелігенція, земства, буржуазія, конституційна монархія, революція, партія, Державна дума, виборче право.

1. Абсолютна монархія в Росії. На рубежі ХVІІ-ХVІІІ ст. російська феодальна держава остаточно оформлюється як абсолютна монархія. Реформи Петра І (1672-1725) завершили ліквідацію старофеодальних установ і поклали початок подоланню промислової, військової, культурної відсталості країни. До того ж, тільки з 1700 р. російська влада перестала платити регулярну данину Кримському ханству.

Вищою установою адміністрації став Сенат (1711), що замінив колишню Боярську думу. Для нагляду за діяльністю адміністрації при Сенаті була утворена посада обер-фіскала, котрому підпорядковувалися провінціал-фіскали. Замість громіздкої і заплутаної системи приказів у 1717-1718 рр. були створені 9 колегій за шведським зразком: військова, адміралтейська, іноземних справ, юстиц-колегія та ін.

Наприкінці 1708 р. Петро І розділив Росію на 8 адміністративних округів – губерній, що поділялися на 50 провінцій, а останні – на дистрикти. У 1713 р. в обласному управлінні вводилось колегіальне начало: при губернаторах створювалися колегії «ландратів», які обиралися місцевим дворянством.

Намагаючись створити в містах систему самоврядування за європейським зразком, вже в 1699 р. Петро I наказав створити в Москві «бурмистерську палату» і обирати «бурмістрів» по всіх містах. Нова спроба організації міського самоврядування була зроблена в 1720 р. зі створенням «головного магістрату» в Санкт-Петербурзі.

Після спільного рішення Сенату та Св. Синоду 22 жовтня 1721 р. (на церемонії у Троїцькому соборі Санкт-Петербургу) держава отримала офіційну назву – Російська імперія, а глава держави – титул імператора. До цього моменту чітко встановленої назви фактично не існувало.

При Петрі I завершилася консолідація і законодавче оформлення феодалів в єдиний привілейований «благородний» стан. А з виданням «Табелі про ранги» (1722), за якою всі державні службовці поділялися на 14 чинів, на зміну аристократичній ієрархії прийшла військово-бюрократична.

Серед інших реформ Петра I слід згадати військову, уніфікацію російської монетної системи, реорганізацію церковного управління, створення цивільної освітньої системи та ін. При ньому також з'явилася й поліція, в обов'язки котрої входила охорона правопорядку не тільки в громадських місцях, але навіть і в сім'ях.

У XVIII ст. продовжувало діяти «Соборне Уложення». Найважливішою пам'яткою цивільного права вже в післяпетровську епоху став Вексельний статут (1729), до створення якого спонукав розвиток міжнародної та внутрішньої торгівлі на поч. XVIII ст. Кримінальне законодавство було вдосконалене виданням «Артикула воїнського» (1715), проте його дія була обмежена. У наступні десятиліття кримінальні закони не видавалися (проект 1754 р. в дію введений не був). Правоздатність підданих в імперії повністю залежала від їхньої станової належності.

2. Державний та суспільний устрій в Росії XIX ст. В Росії продовжувалася подальша централізація і бюрократизація державного апарату. Очоловав усю систему влади імператор. При ньому діяла Державна рада (з 1810 р. після ряду реорганізацій), що мала радний характер і однією з її функцій була підготовка

законопроектів; складалася вона із 5 департаментів (військові справи, цивільні і духовні, державної економії, справи Царства Польського, департамент законів). З 1826 р. вся законотворча робота зосередилася в імператорській канцелярії. Сенат остаточно перетворився на вищий судовий орган держави, в якому департаменти відігравали роль вищих апеляційних інстанцій для судів губерній. Координував роботу департаментів генерал-прокурор Сенату (одночасно – міністр юстиції).

Кількість губерній на поч. XIX ст. в Росії зросла до 50, їх очолювали губернатори, іноді кількома губерніями управляли генерал-губернатори. Усі губернатори підпорядковувались міністру внутрішніх справ, а в їхньому розпорядженні знаходились канцелярії, правління, комісії та ін. Міністерства як форма галузевих управлінських органів з'явилися в 1802 р. До завдань міністерств входило здійснення зв'язку з місцевими структурами, підготовка звітів і довідок про стан справ.

Після державних реформ 1860-1870-х рр. у Росії зберігався, в основному, попередній адміністративно-територіальний поділ. Дворянство намагалося зберегти своє панівне положення і в політичній, і в державній системах. Сенат з 1884 р. став підконтрольний Державній раді. Вищим державним органом у 1860-1870-х рр. була Рада міністрів, до якої входили голови Державної ради і Кабінету міністрів, міністри, головноуправителі. Головував у Раді міністрів імператор.

З 1826 р. почало діяти так зване Третє відділення, до завдань якого входило керівництво поліцією, боротьба з революціонерами, сектантами і розкольниками, управління тюрмами та ін., загалом усі питання політичної і державної безпеки. Оперативну і збройну основу його складав спеціальний жандармський корпус (1827). У 1880 р. Третє відділення було передане в новостворений Департамент державної поліції в складі Міністерства внутрішніх справ. Відбулося об'єднання політичної і загальної поліції.

За становим критерієм суспільство Росії в першій половині XIX ст. поділялося на дворянство, духовенство, міщан і селянство (державне і кріпосне). Але під впливом розвитку капіталістичних відносин у соціальній структурі

відбулися значні зміни. Дворянство, хоч і залишалося панівним станом, було вже не настільки однорідним. Прискорився процес формування буржуазії, до складу котрої входили представники різних станів (дворянство, купецтво, селянство). Одним із важливих явищ соціального життя стала поява пролетаріату та інтелігенції в широкому розумінні цього слова.

3. Реформи в Росії в XIX ст. Соціально-економічні умови для проведення буржуазних реформ сформувалися в першій половині XIX ст. Особливо необхідність їх реалізації підкреслили невдала для Росії Кримська війна (1853-1856) та зростання кількості селянських заворушень у 1859-1861 рр.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав низку законодавчих актів, що стосувалися селянської реформи, згідно з якими селяни отримували особисту свободу і наділялися землею в особисте користування на основі угоди з поміщиком. Селяни могли володіти землею постійно і платити за це поміщику, могли викупити землю. Власність на землю поміщика зберігалася аж до викупної угоди. Реформою дозволялося селянам одружуватися без згоди поміщика, самостійно розв'язувати сімейні та господарські питання, займатися торгівлею, ремеслом, підприємництвом тощо, за ними визнавалося право на самоврядування, вони ставали суб'єктами судового процесу. У результаті проведення реформи земельні наділи селян зменшилися, община втратила свої права на користування лісами, луками, водоймами, селяни залишилися відокремленим станом.

Унаслідок земської реформи (1864) були утворені губернські і повітові земські установи, котрі повинні були дбати про розвиток місцевої торгівлі і промисловості, стан освіти і лікувальних закладів, шляхів сполучень, займатися страхуванням майна, благодійністю та ін. Земства стали своєрідною політичною школою для представників ліберального і демократичного напрямків.

Міська реформа (1870) закріпила систему органів міського громадського управління: міські виборчі збори і міську Думу з міською управою (останні очолював міський голова, який затверджувався губернатором або міністром внутрішніх справ).

Унаслідок судової реформи (1864) були створені два рівні судової системи: місцеві суди (волосні, мирові суди і з'їзди мирових суддів) і загальні (окружні, судові палати, касаційні департаменти Сенату). В основу перетворень був покладений принцип розподілу влади: судова влада відділялась від законодавчої, виконавчої, адміністративної; у судовому процесі обвинувачення відділялося від суду. Проголошувалась рівність усіх перед законом.

У 1862 р. була створена єдина поліцейська система, котру очолював міністр внутрішніх справ. У 1880 р. йому підпорядковувались і всі губернські жандармські управління.

Військовою реформою (1874) вводилась загальна військова повинність для чоловіків з 21 року. Строк служби встановлювався в 15 років для сухопутних військ (6 років дійсної служби, 9 – в запасі) і 10 років на флоті (відповідно 7 і 3). Для отримання офіцерського звання вимагалася спеціальна військова освіта.

4. Конституційна монархія Росії на поч. ХХ ст. На рубежі ХІХ – ХХ ст. в Росії постала проблема оновлення усіх сфер суспільного і державного життя країни, оскільки зростала соціальна напруженість, поглиблювався конфлікт між селянством і поміщиками, робітниками і промисловцями, буржуазія намагалася відтіснити від влади дворянство. Поширенню революційних настроїв сприяла і невдала російсько-японська війна (1904-1905). У січні 1905 р. почалася перша революція.

Початок буржуазному конституціоналізму в Росії був покладений Маніфестом 17 жовтня 1905 р., підписаним імператором Миколою ІІ. У ньому проголошувалося введення громадянських свобод і організація законодавчого органу (Державна дума), що обмежував монархічну владу. За Основними законами (1906) встановлювалася двопалатна парламентарна система, яка, проте, зберігала досить широкі межі імператорської влади: імператор разом з Думою і Державною радою здійснював законодавчу владу, і без його затвердження жоден закон не набував сили.

У країні виникли і були легалізовані численні політичні партії, що у своїх програмах сформулювали вимоги і шляхи політичних перетворень: конституційні демократи, есери, РСДРП, монархісти-конституціоналісти, Союз Михаїла-архангела та ін.

За повним виборчим правом (1905) до виборів допускалися всі чоловіки старші ніж 25 років (крім солдат, студентів, поденних робітників, частини кочових народів), однак самі вибори не були прямими і залишалися нерівними для виборців різних категорій.

Державна дума обиралася на 5 років. Її депутати були непідзвітні виборцям і могли бути позбавлені мандата рішенням Сенату. Імператор мав право розпускати Думу. Верхньою палатою парламенту стала Державна рада, котра затверджувала всі законопроекти, прийняті Думою, і після цього подавала їх на затвердження імператору. Половина членів Державної ради обиралася (від духовенства, наукових закладів, земських і дворянських зборів та ін.), половина призначалася імператором.

Виконавча влада повністю належала імператору. Міністри були відповідальні тільки перед ним.

Конституційна монархія проіснувала в Росії до лютого 1917 року.

Питання для самоконтролю

1. Реформи в управлінні державою Петра I.
2. Порівняльна характеристика суспільного устрою Росії в період станово-представницької і абсолютної монархії.
3. Порівняльна характеристика місцевого управління в період станово-представницької і абсолютної монархії.
4. Державний устрій Росії в XIX ст.
5. Розвиток суспільного устрою Росії в XIX ст.
6. Селянська реформа 1861 р. та її значення.
7. Земська, міська, судова та інші реформи 1860-1870-х рр., їхнє значення.
8. Оформлення конституційної монархії в Росії на поч. XX ст.
9. Державний устрій Росії в період конституційної монархії.

Рекомендована література

1. *Вітенко М.* Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів. – Івано-Франківськ, 2013.
2. Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801-1917 / Отв. ред. Н. Ерошкин. – СПб, 1998. – Т. 1-2.
3. *Глазунов М.* По законам Российской империи.– М., 1976.
4. *Дзидзоев Р.* Первый конституционный документ России // Государство и право.– 1997. – № 6.
5. *Емельянова И.* Высшие органы государственной власти и управление России в дореформенный период. – Казань, 1962.
6. Законодательство Петра I / Ред. А. Преображенский, Т. Новицкая. – М., 1997.
7. *Захарчук А.* Становлення виборчого законодавства в Росії на початку ХХ ст.: організаційно-правовий аспект // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-2.
8. *Исаев И.* История государства и права России. – М., 1999.
9. История государства и права СССР / Под ред. Ю. Титова. – М., 1988. – Ч. 1.
10. *Иваньків І.* Історико-правове значення «Проекту статуту тюрем» Катерини II 1787 р. // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 6.
11. *Кудинов О.* Официальные конституционные проекты Российской империи XIX в. // Государство и право. – 2002. – № 5.
12. *Кузнецов Н.* История государства и права России. – Минск, 2000.
13. *Матвеева Л.* Государство и право Российской империи в XIX веке. – Пенза, 2001.
14. *Рогожин А., Ярмыш А.* Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII века). – К., 1989.
15. Российское законодательство X-XX веков / Под общ.ред. О. Чистякова. – М., 1984-1991. – Т. 6-8.

16. *Скрипилев Е.* Из истории конституционализма в России // Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов. – М., 1986.
17. Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / Под ред. Ю. Титова. – М., 1990.
18. *Шебанов А.* Полное собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) // Проблемы истории государства и права. – М., 1970.

ТЕМА 21

Виникнення і розвиток буржуазних держав та права в Латинській Америці і Азії

1. Утворення і розвиток незалежних держав у Латинській Америці в ХІХ – на поч. ХХ ст.
2. Буржуазна держава і право в Японії.
3. Розвиток держави і права в Китаї.

Ключові поняття: Латинська Америка, Японія, Китай, хунта, каудильйо, революція, «реставрація Мейдзі», імператор, рецесія, буржуазні реформи, Сінхайська революція, Гоміньдан.

1. Утворення і розвиток незалежних держав у Латинській Америці в ХІХ – на поч. ХХ ст. Проголошення незалежності США (1774) та буржуазна революція у Франції (1789) поклали початок визвольним революціям у Латинській Америці. Першою незалежною державою тут після довготривалої боротьби у 1791 – 1804 рр. було проголошено острів Гаїті.

Революція в інших латиноамериканських колоніях продовжувалася з 1810 по 1825 р. (вона пройшла два етапи: 1810-1815 рр. і 1816-1825 рр.). Уже на першому етапі визвольної війни були створені урядові *хунти*, які стали основою державності нових країн.

У 1816 р. незалежною була проголошена Аргентина, після чого її армія визволила Перу. Найбільш важкою була боротьба в Мексиці, котра стала незалежною у 1821 р. До 1822 р. звільнилися Еквадор, Венесуела і Колумбія. Бразилія стала незалежною мирним шляхом (1822). Майже без боротьби здобули незалежність Нікарагуа, Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка і Сальвадор у 1819-1821 рр. Повне вигнання іспанських військ з Америки відбулося у 1825-1826 рр. Ряд країн здобули незалежність значно пізніше: у 1844 р. – Домініканська республіка, у 1898 р. – Куба, у 1903 – Панама.

Уже в ранніх документах латиноамериканського конституціоналізму знайшли своє відображення передові політико-правові ідеї й інститути свого часу, закріплені в конституційній практиці Англії, США і Франції. Практично всі конституції містили декларації прав людини і громадянина та інші демократичні положення. Також вони були побудовані за типом конституції США: президент, дві палати, вузьке коло виборців.

Протягом перших 50 років у звільнених країнах правили генерали та офіцери, що проявили себе у війнах з Іспанією. Політичні свободи і соціальні реформи практично були відсутні. Найчастіше влада *каудильйо* встановлювалася в результаті військових переворотів або чогось на зразок виборів (псевдовиборів). Авторитарні і диктаторські режими будувались на мілітаризмі.

Скрізь збереглося панівне положення за крупними землевласниками. Формальна відміна рабства зайняла досить довгий період – з 1811 р. (Чилі) до 1888 р. (Бразилія).

Найзначнішою подією в політичному житті Латинської Америки на поч. ХХ ст. стала Мексиканська революція (1910-1917). У 1917 р. Національний конгрес виробив нову конституцію Мексики, буржуазно-демократичну за своїм змістом. Вона проголосила народною власністю землю і надра, визнала право народу експропріювати приватну власність, передбачала розділ великих маєтків серед селян. Церква була позбавлена права на землю і лихварські операції. Законодавче визнання отримали 8-годинний робочий день і право робітників на створення профспілок, можливість примусового встановлення мінімуму заробітної плати та ін.

2. Буржуазна держава і право в Японії. До 1867 р. Японія фактично управлялася сьогунатом із роду Токугава. Але внаслідок революції і громадянської війни сьогун та його прибічники були розгромлені (1869). Почалося правління імператора під назвою «реставрація Мейдзі» («освічене правління»). Після революції було проведено низку реформ: знищено цехи і гільдії, введено єдине законодавство на території Японії, відмінено станові привілеї, проголошено формальну рівність перед законом, дозволено вільну купівлю-продаж землі,

встановлено новий адміністративно-територіальний поділ (префектури на чолі з губернатором), введено загальну військову повинність. У 1868 р. було створено дві палати парламенту: верхня і нижня. Судового відомства серйозні зміни торкнулися лише 1880 р., коли були введені в дію кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Верховний суд як вища апеляційна інстанція в справах судів префектур був створений у 1875 р. За європейським зразком почав функціонувати Кабінет міністрів (1885).

Своєрідність положення Кабінету міністрів визначалася його залежністю від імператора і незалежністю від парламенту. Діяв принцип контрасигнатури.

Парламент не мав ніяких важелів впливу на уряд. Він скликався і закривався імператором, котрий міг також розпустити нижню палату. Обидві палати мали право законодавчої ініціативи, але нижня не могла ініціювати зміни до Конституції. Між сесіями імператор видавав укази, що мали силу закону з їх наступним затвердженням парламентом.

Із прийняттям Конституції (1889) були створені умови для перетворення Японії на мілітаристську державу. Зразком для неї стала Конституція Прусії (1850). Японська Конституція містила 7 розділів: про імператора, права і обов'язки підданих, парламент, міністрів, судову владу, фінанси. Фактично імператор мав необмежену законодавчу, виконавчу і судову владу.

Становлення японського буржуазного права та введення єдиного законодавства пройшли етапи підготовки нової правової системи (1868-1888) та її зміцнення (1889-1914). Хоча спочатку і були спроби успадкування Японією інститутів китайського права, з часом основним способом конструювання нової правової системи стала рецепція законодавства Західної Європи. Її основою стало французьке та пруське право.

У 1880 р. були введені в дію Кримінальний кодекс та Закон про кримінальну процедуру, головним підґрунтям яких стали Кодекси Наполеона. Цивільний кодекс (1898) враховував як французьке, так і німецьке та традиційне японське право. Торговий кодекс (1890) базувався на німецькому і французькому праві, а Цивільно-процесуальний (1890) – на німецькому. Задля посилення політичного

тиску в суспільстві в 1907 р. був прийнятий новий Кримінальний кодекс, в якому на перше місце виносилися злочини проти імператора та його сім'ї. За будь-яку «бунтівницьку» діяльність встановлювались жорстокі покарання. У 1900 р. було прийнято Закон про поліцію, за яким під її нагляд було поставлено все суспільно-політичне життя Японії.

3. Розвиток держави і права в Китаї. У Китаї з XVII ст. правила династія Цін. Імператор був необмеженим монархом, верховним законодавцем і верховним жерцем, він мав право карати і милувати. У соціальній структурі традиційного Китаю виділялися в основному три станово-класові групи: «благородні» (світська і духовна знать, чиновництво), «добрі» (землероби і ремісники) та «підлі» (неповноправні, вільні і безправні раби) люди.

Наприкінці XIX ст. боротьбу за проведення економічних і політичних перетворень у Китаї взяла в свої руки поміщицько-буржуазна партія на чолі з Кан Ювеєм. Безпосереднім поштовхом до проведення реформ у Китаї стала поразка у війні з Японією (1894-1895). Імператор Гуансюй видав 11 червня 1898 р. указ, що дав початок проведенню помірних буржуазних реформ («100 днів реформ»). Проте 22 вересня в Китаї був здійснений державний переворот, унаслідок якого до влади прийшла імператриця Цисі. Реформи були відмінені, а їхні прихильники арештовані.

На поч. XX ст. революційний рух зазнав нового підйому. У жовтні 1911 р. із повстання в Учані розпочалася Сінхайська революція; вже 25 грудня президентом Китаю був обраний Сунь Ятсен, котрий і сформував тимчасовий республіканський уряд. За його ж участю була розроблена тимчасова Конституція, яка вперше проголошувала рівні права громадян, свободу слова і друку, недоторканність особи і майна, відповідальність Кабінету міністрів перед парламентом тощо.

Унаслідок компромісу між контрреволюційними силами Північного Китаю та ліберальною буржуазією Південного Китаю монархія була ліквідована і проголошена республіка. Президентом став представник контрреволюції Юань Шикай.

Тимчасова Конституція була прийнята на Національних зборах 10 березня 1912 р. За нею Китай став республікою на чолі з президентом, а законодавча влада належала парламенту, що складався із сенату і палати представників. Вибори до парламенту були двоступеневими, а виборці повинні були бути не молодші за 21 рік, проживати в окрузі не менше як 2 роки і сплачувати прямий податок чи мати майно на певну суму.

Відмовившись від союзу з ліберальною буржуазією Сунь Ятсен організував Національну партію (Гоміньдан), яка в 1913 р. підняла повстання проти політики Юань Шикая. Повстання завершилося поразкою. Як наслідок, президент вирішив відновити монархію і в 1914 р. вже була змінена Конституція. Проти реставрації монархії виступили південні провінції Китаю (третья революція). Юань Шикай відмовився від свого задуму. Після його смерті (1916) президентом став віце-президент Лі Юаньхун, який оголосив відновлення Конституції 1912 р.

Питання для самоконтролю

1. Революція в Латинській Америці (1810-1825).
2. Розвиток латиноамериканського конституціоналізму.
3. Мексиканська революція і Конституція Мексики (1917).
4. «Реформи Мейдзі» в Японії.
5. Конституція Японії (1889).
6. Становлення японського буржуазного права.
7. Політична система Китаю і «100 днів реформ».
8. Розвиток державності Китаю в ході революції поч. ХХ ст.

Рекомендована література

1. *Альперович М., Слезкин Л.* История Латинской Америки. – М., 1960.
2. *Жидков О.* История государства и права стран Латинской Америки. – М., 1967.
3. *Линч Дж.* Революции в Латинской Америке. 1808-1826. – М., 1979.
4. *Ли Шу.* Политическая история Китая в период революции 1911 года. – М., 1956.

5. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XX веков. – М., 1957.
6. *Кузнецов Ю., Навлицкая Г., Сырицин И.* История Японии. – М., 1988.
7. Очерки новой и новейшей истории Мексики. 1810-1945. – М., 1960.
8. *Селезнев Н.* Всеобщая история государства и права зарубежных стран (Государство и право Китая 1864-1918 гг. Государство и право Японии 1868-1918 гг.). – М., 1960.
9. *Страхов М., Солодовник І.* З історії прийняття Кримінального кодексу Японії 1907 року // Вісник Академії правових наук. – 1999. – №3.
10. *Федоров М.* Некоторые проблемы конституционного развития в странах Латинской Америки в период становления национальных государств // Методология историко-правовых исследований. – М., 1980.
11. *Тояма Сигэки.* Мэйдзи Исин (Крушение феодализма в Японии). – М., 1959.

ТЕМА 22

Держава та право Великобританії в новітній час

1. Розвиток Великобританії після першої Світової війни.
2. Державний устрій і колоніальна система Великобританії в ХХ ст.
3. Основні зміни в праві.

Ключові поняття: монополізація, коаліційний уряд, двопартійна система, делеговане законодавство, бюрократизація апарату, націоналізація, домініон, кодифікація, консолідація, гуманізація і оптимізація законодавства.

1. Розвиток Великобританії після першої Світової війни. Після закінчення першої Світової війни фінансово-економічний стан Великобританії виявився досить сильно підірваним. Проте вона отримала нові колоніальні володіння і водночас залишилася другою промисловою і фінансовою країною у світі. Посилився процес капіталістичної монополізації. Одним із його наслідків були спроби підпорядкування уряду і державного апарату монополістичному капіталу.

У політичному житті країни основну роль відігравали партії лібералів, консерваторів і лейбористів. Так, до виборів 1918 р. діяв коаліційний уряд Ллойда Джорджа, до якого входили представники всіх цих партій. У 1924 і 1929 рр. лейбористи сформували свої уряди. Отже, у Великобританії зберігалася двопартійна система: до 1923 р. основними партіями були консерватори і ліберали, а потім – консерватори і лейбористи. Панування тільки політичних партій так вплинуло на розвиток конституції, що двопартійна система цілком може вважатися одним із неписаних конституційних звичаїв. Головним засобом збереження двопартійної системи стало виборче право, що поступово демократизувалося: реформою 1918-1919 рр. право голосу отримали чоловіки з 21 року, а жінки з 30 років (за певних умов осілості і володіння майном);

у 1929 р. жінкам було надано рівні з чоловіками виборчі права; у 1948 р. відбувся перерозподіл виборчих округів і відмінено подвійний вотум (можливість голосувати одночасно в різних округах); у 1969 р. віковий ценз був знижений до 18 років.

2. Державний устрій і колоніальна система Великобританії в ХХ ст.

Уже в період між першою та другою Світовими війнами розвиток державного устрою у Великобританії характеризується посиленням виконавчої влади. Відбувається розширення законодавчих повноважень і фактичної влади уряду. Ще в 1914 р. до його рук перейшла вся влада, підставою для чого послужив початок військових дій. Проте і після закінчення першої Світової війни ряд повноважень зберігався за урядом, а в 1939 р. парламент прийняв новий «Акт про надзвичайні повноваження», що надавав йому можливість захищати громадську безпеку, державу і суспільний порядок. Отримало розповсюдження так зване «делеговане законодавство», завдяки якому виконавча влада набула права видавати норми у «розвиток закону». Парламент практично втратив контроль над діяльністю органів управління.

Процес посилення виконавчої влади одночасно супроводжувався бюрократизацією державного апарату; на початку ХХ ст. було утворено ряд міністерств і відомств, а до середини ХХ ст. їх існувало вже понад сотню. Місцеві органи управління зазнали змін лише в другій половині ХХ ст.: спочатку була встановлена двоступенева система – у графствах і округах (1975), а потім були ліквідовані муніципалітети в найбільш значних промислових містах (1985). Крім того, ряд функцій від місцевих органів перейшов до центральних, що посилює контроль з боку останніх, зокрема була встановлена фінансова залежність.

У судовій системі найважливіші реформи відбулися в 1970-1990-х рр. Ними було зачеплено інститут присяжних, суди магістратів і графств, Верховний суд, поліцію та ін. Проте особливе положення продовжують займати палата лордів і судовий комітет Таємної ради. Палата лордів залишається найвищою апеляційною інстанцією по цивільних і кримінальних справах, а судовий комітет Таємної ради – для «заморських» територій, церковних і деяких спеціальних судів. На місцях правосуддя здійснюють мирові судді.

Протягом ХХ ст. у Великобританії спостерігаються тенденції до встановлення державного контролю над економікою. Найактивніші дії в цьому напрямку були здійснені лише після другої Світової війни. Спочатку був націоналізований Англійський банк (1945), за ним – вугільна промисловість (1946), а пізніше – газова промисловість, електростанції, цивільна авіація та ін. Водночас державно-монополістичне регулювання посилилося за рахунок фінансування наукових досліджень, військових замовлень, програмування економіки, регулювання експорту-імпорту, зайнятості і т.ін.

Колоніальні володіння Великобританії поділялися за державно-правовим статутом на домініони, колонії, протекторати і підмандатні території. За домініонами з 1917 р. визнавався статус автономних держав, вони поступово розширяли рамки своєї автономії, проводили самостійну політику. У 1931 р. набрав чинності Вестмінстерський статут, яким була оформлена «Британська співдружність націй» і офіційно врегульовані стосунки між метрополією і домініонами. Останні отримали право самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики, обміну дипломатичними представниками з іншими країнами, брати участь у міжнародних угодах, створювати власне законодавство. При цьому жоден акт парламенту королівства не був обов'язковим для домініону. Частина колоній вже після другої Світової війни отримала статус домініонів. Тоді ж активізувався національно-визвольний рух, в результаті чого незалежність отримали Індія і Пакистан (1947), Цейлон (1948), Ірландія (1948), Гана (1957), Малайя (1957), Кіпр (1960), Нігерія (1960) та ін.

3. Основні зміни в праві. Основним джерелом права Великобританії в ХХ ст. стало законодавство, значне зростання якого витіснило прецедентне право. Порівняно новим джерелом права стають акти делегованого законодавства. Одночасно особливою гострото набуває проблема систематизації і кодифікації законодавства. В основному вона вирішувалася шляхом консолідації в різних формах (наприклад, звичайне об'єднання раніше виданих з одного питання законодавчих положень).

У розвитку цивільного законодавства одним із найважливіших став Закон про власність (1925), яким земельна власність була наближена до загальноправового режиму нерухомості. Особливої актуальності набуло питання про співвідношення прав власника і орендатора. Суттєві права останніх були визнані Законом про реформу лізгольдів (1967), яким надавалася жильцям можливість викупати будинок або отримувати продовження оренди до 50 років. У шлюбно-сімейному законодавстві основні зміни відбулися лише в другій пол. ХХ ст. (закони 1967, 1969, 1979, 1984 рр. та ін.). Поруч із цивільним шлюбом зберігся і церковний (1949). Для шлюбного права характерне було поступове вирівнювання прав чоловіка і дружини. Сам шлюб розглядається як різновид контракту. Єдиною формою його припинення залишається розлучення, для якого формальності і процедури були значно спрощені. Зберігається правова відповідальність батьків за дії дітей до досягнення ними 18 років. Оскільки у ХХ ст. у Великобританії різко збільшується роль корпоративного капіталу, був прийнятий ряд законів про компанії (1929, 1948, 1985), якими, зокрема, регулювалися питання їхньої організації і функціонування. Трудове і соціальне законодавство набуло сучасної форми вже після другої Світової війни, хоча для його розвитку значну роль відігравали й більш ранні акти (наприклад, у 1911 р. поруч із соціальним страхуванням на випадок хвороби, інвалідності, родів передбачалося також страхування по безробіттю). Основна маса сучасних законів була прийнята в 1970-1980-х рр. Трудове законодавство передбачає охорону праці, техніку безпеки, максимальну тривалість робочого дня, порядок виплати заробітної плати, статус профспілки на підприємстві, організацію страйку і т.д. Характерною рисою трудового права є суттєва роль колективних договорів у регулюванні трудових відносин. Стосовно кримінального права у ХХ ст. проводилася політика його спрощення і модернізації, особливо після створення Правової комісії (1965), що мала на меті підготовку кодифікації права. Основним напрямом реформування стала гуманізація і оптимізація покарання, ліквідація анахронізмів. У 1948 р. були відмінені каторжні роботи і суворим тяжким видом покарання стало позбавлення свободи з різним режимом. Широке розповсюдження отримало умовне засудження.

Питання для самоконтролю

1. Політична система Великобританії 1920-х рр.
2. Еволюція виборчого законодавства Великобританії.
3. Розвиток державного устрою Великобританії у ХХ ст.
4. Колоніальна система Великобританії.
5. Цивільне законодавство Великобританії.
6. Трудове і соціальне законодавство Великобританії.
7. Реформування кримінального права Великобританії у ХХ ст.

Рекомендована література

1. *Гарнер Д.* Великобритания: центральное и местное управление. – М., 1984.
2. *Головка Л.* Реформа уголовного судопроизводства в Англии // Государство и право.– 1996. – № 8.
3. *Жигалов К.* Современная история Великобритании (1945-1975).– М., 1978.
4. *Крылова Н.* Английское государство. – М., 1981.
5. *Михайленко О., Уманський О.* Державна (королівська) служба кримінального переслідування у Великобританії // Право України.– 1999. – № 4.
6. Политическая система Великобритании / Отв. ред. К. Редер. – М., 1984.
7. *Сванадзе Л.* Великобритания: консерваторы и проблемы послевоенного развития. 1945-1955.– М., 1984.
8. *Трухановский В.* Новейшая история Англии.– М., 1958.
9. *Філонов О.* Британська Співдружність: історико-правовий аналіз // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1.
10. *Шаповал В.* Британская конституция: политико-правовой анализ. – К., 1991.
11. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.

ТЕМА 23

Держава та право Франції в новітній час

1. Третя республіка у Франції між світовими війнами.
2. Четверта і П'ята республіки у Франції.
3. Розвиток французького права.

Ключові поняття: кабінет міністрів, парламент, мажоритарна система, референдум, республіка, президент, Національні збори, Рада міністрів, делегування повноважень, кодекси Наполеона, довічне ув'язнення.

1. Третя республіка у Франції між світовими війнами. У державному устрої Франції після першої Світової війни зовнішньо мало що змінилося. Продовжувався процес посилення влади кабінету міністрів, особливо його голови. На його політику впливали фінансові групи.

У 1919 р. було проведено виборчу реформу, в якій передбачалося поєднання принципів мажоритарної і пропорційної систем. Тоді ж нижньою палатою парламенту був прийнятий законопроект про жіноче виборче право, але вже в 1922 р. його відмінив сенат. Повернення до мажоритарної системи голосування в 1929 р. ставило за мету внутрішньополітичну стабілізацію, проте цього не сталося. Економічна криза 1930-х рр. лягла в основу подальшого загострення соціальних протиріч. У цих умовах значно знизилася роль парламенту, оскільки із середини 1930-х рр. він, намагаючись перекласти на виконавчу владу вирішення непопулярних заходів, майже щорічно надавав уряду надзвичайні повноваження. У результаті парламентському законодавству було протиставлене законодавство, що здійснювалося в адміністративному порядку.

У 1940 р. Франція капітулювала перед військами Німеччини. Унаслідок у країні з'явився маріонетковий уряд і Третя республіка перестала існувати. За новою Конституцією вся влада (і виконавча, і законодавча) належала президенту.

2. Четверта і П'ята республіки у Франції. Після другої Світової війни у Франції були скликані Установчі збори (1945), на засіданнях яких було розроблено нову Конституцію, затверджену референдумом (1946). У ній підтверджувалися права і свободи громадян, передбачалася націоналізація підприємств, проголошувалася рівність колоніальних володінь, був оформлений державний устрій. Парламент складався з двох палат (Рада республіки і Національні збори). Уряд (Рада міністрів) мав досить широкі права, але ніс відповідальність тільки перед Національними зборами. Президент обирався парламентом на 7 років, він мав обмежені повноваження; діяв принцип контрасигнатури. З 1951 р. у виборчій системі основою став мажоритарний принцип.

Із-за загрози громадянської війни і небезпеки державного перевороту Національні збори надали генералу Шарлю де Голлю надзвичайні повноваження, майже необмежену владу (1958). Тоді ж після референдуму з'явилася Конституція П'ятої республіки. У ст. 5 зазначалося, що саме президент «...забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів...» Він мав широкі повноваження в законодавчому процесі; призначав прем'єр-міністра і міністрів. Парламент залишався двопалатним (Національні збори і Сенат). Передбачалася недоторканність депутатів, допускалась можливість делегування своїх законодавчих повноважень уряду. Конституція передбачала пріоритет урядових законопроектів при обговоренні в палатах парламенту.

3. Розвиток французького права. У період між першою та другою Світовими війнами у Франції, як і раніше, діяли Кодекси Наполеона. Проте в 1925 р. до них були внесені суттєві поправки: дозволялося створення товариств із обмеженою відповідальністю; уряд, пославшись на інтереси безпеки повітряного сполучення, міг зруйнувати будь-яку споруду; без дозволу держави не можна було використовувати рушійну силу води. Характерною рисою розвитку цивільного права була відмова від принципу безумовної обов'язкової сили договору: посиляючись на непередбачувані обставини, одна

із сторін могла через суд розірвати контракт або змінити його умови. Досить довгий час за межами законодавчої сфери залишалися міжнародні зв'язки монополій, і лише в 1967 р. було встановлено, що будь-яке товариство повинне підкоритися французьким законам, якщо його органи знаходяться на території Франції. Жінка була визнана повністю дієспроможною в 1938 р., лише в 1965 р. їй було надане право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка. У галузі кримінального права суттєві зміни почали вноситися в 1980-х рр. З деякими поправками кримінальний кодекс 1810 р. діяв аж до 1994 р. Смертна кара була скасована в 1982 р., а в 1983 р. встановлена можливість заміни ув'язнення виконанням «громадсько корисної роботи». Деякі покарання обмежуються штрафами, але досить значними. По багатьох злочинах, без урахування строку давності, призначається довічне ув'язнення. Це стосується тероризму, геноциду, рекету, депортації, наркобізнесу та ін.

Питання для самоконтролю

1. Роль делегованого законодавства в державному житті Франції 1930-х рр.
2. Державний устрій Франції за Конституцією 1946 р.
3. Державний устрій Франції за Конституцією 1958 р.
4. Розвиток цивільного законодавства Франції в ХХ ст.
5. Розвиток кримінального права Франції в ХХ ст.

Рекомендована література

1. Ардан Ф. Франция: государственная система. – М., 1994.
2. Арзаканян М. Де Голль и голлисты на пути к власти. – М., 1990.
3. Борисов Ю. Новейшая история Франции. 1917-1964.– М., 1966.
4. Демишель А., Демишель Ф., Пикельмаль М. Институты и власть во Франции. – М., 1977.
5. Джеджула К. Історія Франції.– К., 1954.
6. История Франции / Отв. ред. А.Манфред. – М., 1973. – Т.3.

7. Керимов А. О своеобразии государственной системы современной Франции // Государство и право. – 2001. – № 1.
8. Ковалев М. Современное состояние Конституции V Республики во Франции // Государство и право.– 1977. – № 4.
9. Михайленко О. Прокуратура Франції: становлення та повноваження // Право України. – 2000. – № 2.
10. Оболонский А. Государственная служба во Франции // Государство и право. – 2000. – № 11.
11. Смирнов В. Новейшая история Франции. 1918-1975.– М., 1979.
12. Французская Республика. Конституция и законодательные акты / Под ред. В.Туманова. – М., 1989.
13. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.
14. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції у Франції // Право України. – 1996. – № 6.

ТЕМА 24

Держава та право Німеччини у новітній час

1. Зміни в державному устрої Німеччини між світовими війнами.
2. Німеччина після другої Світової війни.
3. Розвиток німецького права.

Ключові поняття: революція, ради, федерація, рейхстаг, рейхсрат, земля, державний переворот, фашизм, фюрер, партія, мілітаризація, сепаратне управління, бундестаг, бундесрат, соціальне законодавство, канцлер.

1. Зміни в державному устрої Німеччини між світовими війнами. Після листопадової революції 1918 р. в Німеччині було створено новий уряд – Раду народних уповноважених, – котрий провів ряд реформ (проголошено демократичні свободи, проведено політичну амністію та ін.). Установчі збори, що відкрилися 6 лютого 1919 р., після довгих суперечок прийняли нову Конституцію, закріпивши в ній поділ влади, багатопартійність, верховенство закону тощо. Німеччина стала федеративною республікою, до складу якої увійшло 38 земель (кожна з них у свою чергу мала ландтаг і Конституцію). Очолював республіку президент, котрий обирався на 7 років, йому підпорядковувалась уся виконавча влада: він призначав канцлера, чиновників, керував зовнішньою політикою і армією, міг розпустити парламент і призначити нові вибори та ін. Парламент складався із двох палат (рейхстаг і рейхсрат) і обирався на 4 роки.

Невдалі спроби здійснити державний переворот у Німеччині були в 1920 і 1923 рр., проте це вдалося лише в 1933 р. внаслідок призначення президентом П. Гіндербургом на посаду рейхсканцлера А.Гітлера. Після цього були заборонені політичні партії і створено однопартійну систему, обмежено права громадян, заборонено профспілки та ін. Законом від 1 грудня 1933 р. носієм державної ідеї була проголошена Націонал-соціалістична партія. Того ж року Німеччина відмовилася виконувати договір, підписаний нею після капітуляції в 1918 р.; почав створюватися новий військово-промисловий комплекс.

Весь механізм управління державою в 1930-х роках поєднував у собі апарати як власне держави, так і партії та армії. Абсолютною була оголошена влада в особі голови держави і фюрера партії, посаду президента скасована. З 1939 р. країною управляла Рада імперської оборони, яку очолював А. Гітлер. Автономія земель була ліквідована ще в 1934 р. За всіх змін у державній і політичній системі Німеччини все ж таки формально вона залишалася республікою з «діючою» Конституцією (1919). Формально існував і рейхстаг, до якого проводилися формальні вибори. Країна була поділена на 32 партійні області на чолі з партійними гауляйтерами (але продовжував існувати і старий адміністративний поділ зі старою адміністрацією). Серед державних органів одне з вагомих місць займало міністерство громадської освіти і пропаганди, головним завданням якого була ідеологічна обробка населення. Йому підпорядковувалися всі інші подібні структури, преса, видавництво і т. ін. Терористичний апарат складався із «штурмових загонів» (СА), служби безпеки (СС), служби порядку (СД). Вони отримали право діяти не рахуючись із нормами кримінального чи адміністративного права. Загальні напрями розвитку економіки з 1933 р. визначалися Генеральною радою німецького господарства, а з 1936 р. вся економіка країни була підпорядкована виконанню воєнних планів, мілітаризована. У 1935 р. введено загальну військову повинність для чоловіків у віці 18-45 років. Головнокомандуючим був фюрер, йому безпосередньо підпорядковувались сухопутні, військово-повітряні і воєнно-морські сили зі своїми генеральними штабами.

У 1938 р. Німеччина приєднала до себе Австрію і частину Чехословаччини, у 1939 р. захопила Польщу, а в 1940 р. перед нею капітулювала Франція. На 1941 р. вона контролювала майже всю Європу. Але в травні 1945 р. третій Рейх був розгромлений.

2. Німеччина після другої Світової війни. На Потсдамській конференції (1945) країни-переможці (СРСР, США, Великобританія) визнали основними принципами політики стосовно Німеччини демілітаризацію, денаціфікацію, декартелізацію і демократизацію. Управління країною повинна була здійснювати

Союзна контрольна рада, до котрої входили представники країн-переможців. Але в грудні 1946 р. було створене сепаратне управління в американській і англійській зонах, а потім і в радянській. Логічним наслідком став поділ Німеччини, що призвів до виникнення двох держав – Федеративної Республіки Німеччини на заході та Німецької Демократичної Республіки на сході.

У 1949 р. ФРН отримала нову Конституцію, що отримала назву Боннська. Вона відновила демократичні інститути влади та управління і де в чому була подібна до Конституції Веймарської. Як і за останньою, нова німецька держава була побудована на принципах федералізму. Вона складалась із 10 земель, самостійних у своєму бюджеті і незалежних одна від одної (ст.109). Кожна із земель мала свій ландтаг і свій уряд із значними автономними правами. Було вирішено, що уряд кожної із 10 земель (тепер їх 14) призначає своїх уповноважених у верхню палату парламенту (Союзна рада – бундесрат). Нижня палата (бундестаг) зберегла свою демократичну першооснову, вона обирається народом. Обрана для цього система голосування поєднувала в собі мажоритарне і пропорційне голосування.

Головним законодавчим органом є бундестаг, хоча його повноваження тою чи іншою мірою обмежуються бундесратом.

Головою держави Конституція проголосила президента, який обирається на 5 років. Але дійсна влада зосереджується в уряді держави і особливо в руках його голови-канцлера. Уряд контролює законодавство, все важливе у цій галузі виходить від нього, він здійснює надану йому виконавчу владу і т.д.

У Східній Німеччині в березні 1948 р. Народний конгрес обрав Німецьку народну раду і доручив їй виробити Конституцію майбутньої держави. 7 жовтня Народна рада оголосила про створення НДР. Перші вибори до законодавчої палати НДР відбулися вже в 1949 р. Нова Конституція (1968) констатувала факт ліквідації в країні всіх форм експлуатації людини людиною.

Новий етап в історії Німеччини розпочався восени 1989 р. Народний рух, започаткований у Лейпцизі і Берліні, скинув комуністичний уряд, як тільки стало відомо про нейтралітет радянських військ. Східна Німеччина ввійшла до складу ФРН.

3. Розвиток німецького права. Кримінальне право Німеччини в період Веймарської республіки (1919-1933) зберігало дію Кримінального кодексу (1871), разом з тим з нього були видалені пережитки пруського феодалізму. Указами президента 1920 і 1923 рр. вводилася смертна кара за антидержавну діяльність, іншим указом (1920) вводилося суворе покарання за заклик до страйку. У період нацистського Рейху (1933-1945) вся система ліберально-демократичної законності була ліквідована, широкого розповсюдження набула позасудова розправа. Після прийняття Конституції ФРН (1949) у кримінальному праві намітилась демократизація. Конституція відмінила смертну кару. З 1969 по 1975 рр. була проведена нова реформа Кримінального кодексу (1871), за якою були ліквідовані деякі склади злочинів (напр., релігійні), звужена сфера господарчих злочинів, традиційними санкціями 80% було замінено більш тяжкі покарання. До Цивільного кодексу (1896) внесено ряд суттєвих змін, зокрема в 1950-х рр. в рамках суддівської правотворчості утвердилася практика, що договори не повинні ущемлювати права третіх осіб. У сфері речового права Конституція ФРН (1949) у ст.14 закріпила класичний принцип свободи власності. У 1960 – 1961 рр. були прийняті закони про будівництво і про угоди на землю, які врегульовували право власності на землю. Перший закон про рівноправ'я в шлюбних стосунках був прийнятий лише в 1957 р., але остаточна лібералізація шлюбно-сімейного законодавства здійснилася аж у 1976 р. У 1953 р. в Німеччині був створений спеціальний суд по соціальних справах, а реформа соціального законодавства проведена в 1970-х рр.

Питання для самоконтролю

1. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1919 р.
2. Державний переворот 1933 р. і його наслідки.
3. Державний устрій Німеччини 1930 – 1940-х рр.
4. Наслідки поразки Німеччини в другій Світовій війні.
5. Державний устрій ФРН за Конституцією 1949 р.
6. Утворення НДР.
7. Кримінальне право Німеччини в ХХ ст.
8. Розвиток цивільного законодавства Німеччини у ХХ ст.

Рекомендована література

1. *Бабанцев Н.* Становление государственной-правовой системы Германской Демократической Республики. – Л., 1981.
2. *Булавина В.* Третий рейх. – Х., 2012.
3. *Газін В.П.* Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти. – Кам'янець–Подільський, 1999.
4. *Дернберг С.* Краткая история ГДР.– М., 1971.
5. *Драбкин Я.* Становление Веймарской республики.– М., 1978.
6. *Михайленко О.* Прокуратура Федеративної Республіки Німеччини: становлення та повноваження // Право України. – 2000. – № 5.
7. *Ожигалов Э.* К истории Веймарской буржуазной республики // Методология историко-правовых исследований. – М., 1980.
8. *Розанов Г.* Очерки новейшей истории Германии. – М., 1959.
9. *Розанов Г.* Германия под властью фашизма (1933-1939). – М., 1964.
10. *Руге В.* Германия в 1917-1933 гг. – М., 1974.
11. *Тищик Б.* Історія держави і права Німеччини (1918-1945 рр.). – Львів, 1973.
12. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Под ред. Ю. Урьяса. – М., 1991.
13. *Харченко О.* Система державного правління Веймарської республіки: політологічний аналіз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 38. – К., 2008.
14. *Черниловский З.* История государства и права новейшего времени. Германия 1918-1956 гг. – М., 1956.
15. *Шишкін В.* Організаційна структура судової системи Німеччини // Право України. – 1996. – № 1.

ТЕМА 25

Держава та право США в новітній час

1. Централізація управління і політична система США в ХХ ст.
2. «Новий курс» Ф.Рузвельта і його ревізія.
3. Основні риси розвитку правової системи.

Ключові поняття: лібералізм, демократизація, централізація, департаменти, «Новий курс», уніфікація права, федеральна влада.

1. Централізація управління і політична система США в ХХ ст. Розвиток американської державності в ХХ ст. мав риси ліберально-демократичні, при цьому основи конституційної структури не змінювалися. Уже з 1920-х рр. прослідковувалась подальша демократизація виборчої системи. Згідно з 21-ю поправкою до Конституції жінки отримали право не тільки обирати, але й бути обраними (1920), визнано необхідність утворення виборчих округів з приблизно рівною кількістю виборців (1962), заборонено обмежувати виборчі права громадян через несплату податків за 24-ю поправкою (1964), за 26-ю виборчі права отримали всі громадяни з 18-річного віку (1971). У 1960-1970-х рр. приймаються закони проти расової дискримінації.

Партійна система в США пройшла шлях вдосконалення, зокрема юридично були регламентовані фінансові і структурні основи діяльності партій (1965, 1970). Разом з тим принципова різниця між Демократичною і Республіканською партіями зникла.

На формування державної політики значний вплив почали справляти різноманітні підприємницькі союзи, асоціації та ін. (наприклад, Національна асоціація промисловців, Торгова палата), що виступають з меморандумами, рекомендаціями, іноді готують тези законопроектів, використовують партійний апарат.

Відбувається централізація державної влади, розширюються повноваження загальнофедеральної влади на чолі з президентом. Формування бюрократичного апарату держави закінчилося лише до кінця XIX ст. і вже в XX ст. в США діяли три типи державних установ: департаменти (міністерства), що очолюють окремі галузі управління; «національні агентства», досить близькі за своїм значенням до міністерств: численні і різноманітні комісії, бюро, ради, колегії, адміністрації. Президент має досить значну вагу в питанні призначення вищих посадових осіб, хоча формально вимагається згода або затвердження сенату. Принципи комплектування федеральних державних служб визначаються законом про громадянську службу (1883), яким передбачались відкриті конкурси на заміщення посад і заборона звільнення з політичних мотивів. Пізніше було заборонено участь державних службовців у політичних кампаніях (1939).

Слід відмітити, що формально єдина державна служба в США не склалася. Це зумовлено федеральним устроєм. Кожен штат має свій власний адміністративний апарат.

Централізація влади призвела до посилення виконавчої влади на чолі з президентом, проте підміни інших гілок влади не відбулося завдяки існуванню системи «стримування і противаг».

2. «Новий курс» Ф.Рузвельта і його ревізія. Одним із нових напрямів у діяльності держави в XX ст. стало регулювання економіки і соціальних відносин. Необхідність цього була викликана економічною кризою 1930-х рр.

У 1932 р. президентом США став кандидат від Демократичної партії Ф.Д. Рузвельт, який запропонував програму виходу із кризи – «Новий курс». У ході її реалізації було заборонено вивіз золота за кордон, проведено девальвацію, реорганізовано банківську систему. Для відновлення національної економіки створено Національну адміністрацію відновлення промисловості, Адміністрацію регулювання сільського господарства, Адміністрацію розвитку громадських робіт. Вони мали право визначити квоти продукції, регулювати ціни, вживати заходів з метою зменшення безробіття.

Водночас відбувається розвиток трудового і соціального законодавства. Зокрема, була легалізована діяльність профспілок (1935), прийнято закон із соціального забезпечення (1935), зафіксовано максимальну тривалість робочого дня і встановлено мінімальну заробітну плату (1938). Проте після другої Світової війни спостерігався відступ від попередніх досягнень. Так, права профспілок були значно обмежені (1947).

Після подолання економічної кризи деякі заходи Ф.Д.Рузвельта були визнані неконституційними, а законодавство «Нового курсу» відмінене.

3. Основні риси розвитку правової системи. З кінця XIX ст. в США починається рух за уніфікацію права в штатах. Перш за все цього потребували підприємницькі кола. Тому в 1892 р. була створена Національна конференція уповноважених по уніфікації права штатів, яка рекомендувала штатам схвалити близько 200 проектів законів, зокрема Єдиний торговий кодекс (1952). У XX ст. з'явилася потреба проведення кодифікаційних робіт і у сфері федерального права. Так, у 1909 р. з'явився федеральний Кримінальний кодекс. У 1926 р. було створено федеральний Звід законів.

З кінця XIX ст. і особливо в XX ст. значний розвиток у США отримало корпоративне (акціонерне) право. Правове положення підприємницьких корпорацій встановлюється головним чином законодавством окремих штатів. Федеральна влада може впливати на підприємницьку діяльність корпорацій фактично лише побіжно (антитрестівське, податкове законодавство та ін.).

Найбільший розвиток серед цивільно-правових інститутів отримало договірне право. Так, були узаконені окремі види картельних угод, що обмежують договірну свободу їх учасників. Для договірних відносин особливе значення мали норми антитрестівського законодавства (1890, 1914, 1936). Останнє було тісно пов'язане із законодавством про захист прав споживачів. Ще в 1914 р. в закон про Федеральну торгову комісію були внесені відповідні положення щодо «якості» конкуренції. Перші ж спеціалізовані закони в цьому напрямі з'явилися в 1950-х рр.

З кінця XIX ст. розвивається й економічне право. Конгресом був прийнятий ряд законів по заповідниках (1918, 1958, 1966). Одночасно відбувалося правове забезпечення господарчого використання природних ресурсів.

У шлюбно-сімейні відносини федеральне право практично не вмішується, воно належить до компетенції штатів. Тому в 1970 р. більшість штатів відхилила Єдиний закон про шлюб і розлучення.

У трудовому законодавстві, крім вже згадуваних у зв'язку з «Новим курсом», важливу роль відігравали такі спеціалізовані закони, як закони про рівність оплати праці чоловіків і жінок (1963), про дискримінацію в у трудових стосунках за віком (1967), про права інвалідів (1990).

Кримінальне право, за виключенням норм загальнофедерального значення, було віднесене до юрисдикції окремих штатів. У середині XX ст. паралельно з рухом за модернізацію федерального Кримінального кодексу розгорнувся рух за уніфікацію кримінального законодавства на рівні штатів. У результаті нові кримінальні кодекси з'явилися більше ніж у 40 штатах. Загалом вони відрізняються більш високим рівнем систематизації, одноманітністю і загальною ліберальною спрямованістю.

Питання для самоконтролю

1. Виборче законодавство США в XX ст.
2. Політична система США в XX ст.
3. Централізація державної влади США в XX ст.
4. Трудове і соціальне законодавство США в період «Нового курсу» Ф. Рузвельта.
5. Уніфікація права в США.
6. Розвиток цивільного права США в XX ст.
7. Кримінальне право США в XX ст.

Рекомендована література

1. *Барабашев Г.* О хартиях местного самоуправления в США // Государство и право. – 1994. – № 5.
2. Государственный строй США. – М., 1976.
3. *Зайчук О.* Правовая система США (историко-теоретический анализ). – К., 1992.
4. *Зубок Л., Яковлев Н.* Новейшая история США. 1917-1968. – М., 1972.
5. *Каррі Д.П.* Конституція Сполучених Штатів Америки. – К., 1993.
6. *Коломойцев В.* Подолання кризи: досвід виконавчої влади США. 1929-1932 рр. – Луганськ, 1997.
7. *Коломойцев В.* Формування ідеології «нового курсу» президента США Ф.Д. Рузвельта. – Луганськ, 1997.
8. *Косопкин А., Нефедова Т.* Президент, конгресс, законодательство (опыт взаимодействия исполнительной и законодательной ветвей в США) // Государство и право. – 1998. – № 1.
9. *Лан В.* США от первой до второй мировой войны. – М., 1976.
10. *Мишин А., Власихин В.* Конституция США: политико-правовой комментарий. – М., 1986.
11. Политические институты США. – М., 1988.
12. *Сивачев Н., Языков Е.* Новейшая история США. – М., 1980.
13. *Старцев Ю.* Государственный аппарат США в условиях подготовки и ведения войн (1939-1960). – Свердловск, 1971.
14. *Шишкін В.* Судова система штатів у США // Право України. – 1995. – № 7.
15. *Яковлев Н.* Новейшая история США (1917-1960). – М., 1961.

ТЕМА 26

Держава та право Японії в новітній час

1. Державний і політичний устрій Японії у 1920-1940-х рр.
2. Конституція Японії (1947).
3. Розвиток Японії в другій половині ХХ ст.

Ключові поняття: дзайбацу, «рисові» бунти, лібералізація, мілітаризація, фашизація державного устрою, тоталітарний воєнно-фашистський режим, «Нова політична структура», декартелізація, конституційна монархія, «зворотний курс», державне регулювання економіки.

1. Державний і політичний устрій Японії в 1920-1940-х рр. Перша Світова війна (1914-1918) призвела до укріплення монополістичного капіталу в Японії. Зросли її колоніальні володіння за рахунок відібраних у Німеччини, розвивалися промисловість і торгівля, посилювалися фінансово-промислові концерни («дзайбацу»). Водночас зберігалися феодальні пережитки в сільському господарстві, важким було становище населення в містах, існували економічні і політичні протиріччя в суспільстві. У 1918 р. країною прокотились «рисові» бунти. Тому влада йшла шляхом встановлення воєнно-політичного режиму і активізації зовнішньої експансії.

У 20-х рр. відбувається деяка лібералізація суспільства. Формально ліквідується майновий виборчий ценз (1925), створюються Загальна федерація праці, Соціалістична ліга Японії, Японський селянський союз (1921), Комуністична партія Японії (1922). Але одночасно забороняється участь в організаціях, що виступають проти приватної власності і зміни політичного устрою (1925), забороняються будь-які організації із соціалістичним спрямуванням (1928), страйки оголошуються злочином (1938). Почалася мілітаризація економіки, що супроводжувалася встановленням державного контролю над виробництвом. Він був також встановлений над фінансами, торгівлею, транспортом та ін. (1938).

Спроби державного перевороту 1932 і 1936 рр. засвідчили розвиток країни у напрямку фашизації державного устрою. У результаті в 1940 р. уряд очолив прем'єр-міністр, принц Коноє, ідеолог тоталітарного воєнно-фашистського режиму. Він проголосив створення «Нової політичної структури». Усі легальні політичні партії були «саморозпущені», а натомість створено «Асоціацію допомоги трону», що охопила всі низові ланки суспільства. Була уніфікована преса і введено цензуру. Ця «Структура» була доповнена «Новою економічною структурою», яка передбачала об'єднання всіх підприємств за територіально-галузевим принципом. Цим завершувався процес мілітаризації суспільства і економіки.

У грудні 1941 р. Японія вступила у другу Світову війну і була розгромлена в серпні-вересні 1945 р. Країну окупували війська США. Фактична влада перейшла до американської воєнної адміністрації. Вона здійснювала контроль над фінансами, бюджетом, зовнішньою торгівлею, органами правосуддя, поліції та ін. Були розпущені армія, фашистські організації, відмінено репресивні закони, ліквідовані таємна поліція, міністерства внутрішніх справ, військово- і морське.

У процесі реформування японського суспільства пройшла декартелізація «дзайбацу», хоча повної демонополізації і не відбулося. У ході аграрної реформи (1946) було знищене поміщицьке землеволодіння, а приватне селянське господарство стало основною формою земельної власності, у результаті на селі прискорився розвиток капіталістичних відносин.

2. Конституція Японії (1947). Перші вибори до парламенту в Японії після закінчення війни відбулися навесні 1946 р. Саме цей парламент і затвердив нову Конституцію, що була введена в дію в 1947 р. Японія перетворилася на конституційну монархію. Але в Конституції був закріплений принцип народного суверенітету.

Імператор не мав права здійснювати державну владу, однак міг виконувати обов'язки процесуального характеру. За ним були закріплені повноваження призначати прем'єр-міністра за поданням кабінету, скликати парламентські сесії, підтверджувати призначення і відставку міністрів та ін. Одночасно проголошувалась націоналізація імператорської власності.

Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом став парламент, що складався із палати представників і палати радників, обидві палати виборчі (відповідно на 4 і на 6 років).

Виконавча влада належить Кабінету міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого обирає парламент (це – лідер партії, що перемогла на виборах). Прем'єр-міністр призначає Кабінет, має законодавчу ініціативу, керує зовнішньою політикою, організовує виконавчий апарат і керує його роботою та ін.

Судову владу в Японії очолює Верховний суд. Усі судді незалежні і підкоряються тільки закону. Виконавчі органи не мають права втручатися в їхню діяльність.

У Конституції проголошуються також демократичні права і свободи, рівність усіх перед законом, забороняється дискримінація, закріплюється автономія місцевих органів управління.

Принципово новим положенням стала декларація в Конституції відмови від війни і загрози чи застосування збройної сили як засобу розв'язування міжнародних непорозумінь.

3. Розвиток Японії в другій половині ХХ ст. Після прийняття Конституції перед владою Японії постало завдання відновлення державного суверенітету і ліквідація його обмежень, відновлення і розвиток економіки. Формально всі обмеження національного суверенітету були зняті Сан-Франциським мирним договором між США і Японією (1951). Почалося відновлення воєнної сили країни. Посилився процес злиття компаній, почався «зворотний курс» у політиці декартелізації (були відновлені фінансово-промислові групи Мітсубісі, Мітсуї та ін.). Для безпосереднього співробітництва між крупним капіталом і державним апаратом створюється Консультативна рада з питань економіки при прем'єр-міністрі. Політика «зворотного курсу» була спрямована також на жорсткий політичний режим, у зв'язку з чим вводиться репресивне законодавство, яким встановлюється відповідальність за «внутрішні повстання», «громадські безчинства», участь у «підривних організаціях» (1952). По суті, давався формальний привід для обмеження діяльності будь-якої опозиційної організації.

Оформлення політичної системи завершилося до середини 1950-х рр. Унаслідок об'єднання політичних партій були утворені Ліберально-демократична і Соціалістична партії (1955). Поступово на політичну сцену виходила і Комуністична партія. Але на довгий час державну владу «монополізувала» лише Ліберально-демократична партія (1955-1993).

Розвиток Японії в другій половині ХХ ст. тісно пов'язаний зі створенням власної моделі державного регулювання економіки. Законодавство в цьому напрямі з'явилося вже в 1946 р., і його основною метою стала економічна стабілізація. У 1951 р. країна досягла довоєнного рівня промислового виробництва. З'явилися спеціальні державні органи – Бюро економічної стабільності, Комітет по урегулюванню цін (1946), Державний комітет промислових стандартів (1948). Стимулювався імпорт передової техніки і технології, розроблені освітні програми з методів контролю за якістю промислової продукції та ін. Уважається, що саме ефективність регулювання економіки і є основою «економічного чуда» Японії.

Питання для самоконтролю

1. Наслідки першої Світової війни для Японії і лібералізація 1920-х рр.
2. Фашизація державного устрою Японії в 1930-х рр.
3. Наслідки другої Світової війни для Японії і реформування японського суспільства.
4. Державний устрій Японії за Конституцією 1947 р.
5. Політика «зворотного курсу» 1950-х рр..
6. Політична система Японії в ХХ ст.
7. Державне регулювання економіки Японії в ХХ ст.

Рекомендована література

1. *Иноуэ К., Оканогі С., Судзуки С.* История современной Японии. – М., 1955.
2. *История стран Азии и Африки в новейшее время.* – М., 1976-1979. – Ч. 1-2.
3. *Кузнецов Ю., Навлицкая Г., Сырицин И.* История Японии. – М., 1988.

4. *Кутаков Л.* Очерки новой и новейшей истории Японии. 1918-1963.– М., 1965.
5. *Норман Г.* Возникновение современного государства в Японии. – М., 1961.
6. *Павлішина Л.* Японія: роль виконавчої влади у законодавчому процесі // Право України. – 2002. – № 10.
7. *Цунэо Инако.* Современное право Японии. – М., 1981.
8. *Эйдус Х.Т.* Очерки новой и новейшей истории Японии.– М., 1955.

ТЕМА 27

Держава та право Російської федерації в період формування і розпаду СРСР

1. Утворення РСФРР і початок формування радянського соціалістичного права.
2. Розвиток держави і права Росії в період розпаду СРСР.

Ключові поняття: державний переворот, партія більшовиків, Ради, радянська влада, Всеросійській з'їзд, комісаріат, воєнний комунізм, «червоний терор», соціалістичне право, революційна правосвідомість, націоналізація, федерація, реформа, СРСР, департизація, ринкові стосунки.

У лютому 1917 р. в Російській імперії відбулася буржуазна революція. Монархія перестала існувати. Влада перейшла до Тимчасового уряду, який повинен був скликати Установчі збори з метою формування нової системи державного управління. Проте він не зміг повністю взяти під контроль суспільно-політичне життя в країні.

1. Утворення РСФРР і початок формування радянського соціалістичного права. У ніч на 25 жовтня 1917 р. в Петрограді під керівництвом партії більшовиків (РСДРПб) було здійснено державний переворот. Одночасно розпочав роботу II Всеросійський з'їзд Рад, що проголосив себе вищим органом влади в Росії і єдиною формою влади визнав Ради. Цей з'їзд мав установчий характер: на ньому були створені керівні державні органи і прийняті перші конституційні акти. Скасовувалося право приватної власності на землю, проголошувалося «розкріпачення» селян, право народів на самовизначення. Тимчасово партія більшовиків пішла на політичний союз з лівими есерами і есерами-максималістами. До середини лютого 1918 р. радянська влада була встановлена в 97 губернських центрах та інших великих містах.

У січні 1918 р. партія більшовиків розіграла легітимно обрані Установчі збори і єдиним вищим органом влади став Всеросійський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів. У перервах між сесіями з'їзду вищим органом влади в країні був Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК). Уряд – Рада народних комісарів (РНК) – був створений ще II з'їздом Рад; він складався з 13 комісаріатів (пізніше їх кількість збільшилася) і мав законодавчі повноваження. Система влади на місцях у цілому склалася до лютого 1918 р. внаслідок її переходу до Рад мирним або збройним шляхом. Міські і земські органи самоврядування, як правило, ліквідовувались. На діяльність місцевих органів влади значний вплив мав партійний апарат більшовиків.

В основу своєї політики партія більшовиків поклала так звану політику воєнного комунізму, в результаті якої встановлювалося право державної власності на підприємства, державна монополія на торгівлю хлібом, продрозверстка (конфіскація продукції без винагороди) та ін. Для підтримки цієї політики проголошувався «червоний терор» (постанова РНК від 5 вересня 1918 р.).

Формування нового, так званого «соціалістичного», права розпочалося відразу після захоплення влади. II з'їзд Рад відмінив дію старих законів. Головним джерелом права стала «революційна правосвідомість». Поступово почало здійснюватися законодавче нормування. У вересні 1918 р. ВЦВК прийняв «Кодекс законів про акти громадянського стану», у грудні – «Кодекс законів про працю». Перша спроба узагальнити практику судів і трибуналів була відображена в «Керівних началах по кримінальному праву» (1919), затверджених комісаріатом юстиції.

10 липня 1918 р. на V з'їзді Рад була прийнята перша радянська Конституція, що стала основою для наступної законотворчості. Соціальною базою державності оголошувалась диктатура пролетаріату, а політичною – система Рад. Законодавчо була закріплена націоналізація. Державний устрій мав федеративний характер, а суб'єктами федерації стали національні республіки. Вищим органом влади затверджувався Всеросійський з'їзд Рад, котрий обирав відповідальний перед собою ВЦВК. Останній у свою чергу формував уряд –

РНК РРФСР. ВЦВК також оголошувався вищим законодавчим, розпорядчим і контролюючим органом. Органами влади на місцях ставали обласні, губернські, повітові і волосні з'їзди Рад, вони мали свої виконавчі органи.

Від січня по липень 1918 р. офіційною назвою нового державного утворення була Російська Радянська Республіка (РРР), а потім – до січня 1937 р. – РСФРР (Російська Соціалістична Радянська Федеративна Республіка), від січня 1937 – РРФСР (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка).

Законодавчу владу в РСФРР здійснювали відразу три органи – Всеросійський з'їзд Рад, ВЦВК і РНК.

У виборчій системі право голосу мали лише окремі категорії населення, об'єднані поняттям «трудящі», значна ж кількість людей була позбавлена виборчого права (духовенство, приватні підприємці, колишні працівники поліції та ін.). Вибори мали багатоступінчасту систему, прямими вони були лише до сільських і міських Рад.

У грудні 1922 р. РСФРР стала складовою частиною нового державного утворення на терені колишньої імперії – СРСР.

2. Розвиток держави і права Росії в період розпаду СРСР. СРСР як держава проіснував до грудня 1991 р. Протягом усієї своєї історії він набув рис держави з елементами феодалізму, тоталітаризму і авторитаризму. Реформа суспільства, що розпочалася в 1985 р. і покликана була перебудувати існуючу систему, призвела до її повної руйнації. У 1990 р. ситуація в країні ускладнювалася ще й протистоянням між парламентами СРСР та РРФСР. У листопаді того ж року Верховна Рада РРФСР прийняла закон про природні ресурси, що гарантував економічні основи суверенітету РРФСР, а вже в лютому 1991 р. відбулися вибори Президента РРФСР; цю посаду зайняв Б. Єльцин. Через деякий час він видав указ, що передбачав передачу всіх підприємств і організацій союзного підпорядкування до відання органів державного управління РРФСР. У липні Б. Єльцин видав наказ про департизацію, заборонивши на території Росії діяльність партійних організацій на підприємствах і в установах.

Остаточо СРСР розвалився після спроби державного перевороту в серпні 1991 р. Президент і парламент РРФСР відмовилися підкорятися розпорядженням новоствореного Державного комітету з надзвичайного стану. Після провалу перевороту 8 союзних республік оголосили свою незалежність, а три прибалтійські вже у вересні були визнані СРСР як незалежні. Ключову роль у припинення існуванні держави відіграло проголошення незалежності Верховною Радою України 24 серпня та підтвердження цього факту загальноукраїнським референдумом 1 грудня.

У грудні 1991 р. Президенти Росії, України та Білорусії заявили про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Відразу після ліквідації СРСР у Росії розпочалася реорганізація системи вищих органів влади і управління. Одним із її наслідків стала ліквідація радянської системи, що супроводжувалася політичною кризою і конституційним конфліктом між гілками влади (вересень-жовтень 1993 р.) із значними людськими жертвами. Замість Верховної Ради створюється Державна дума. Рада міністрів реорганізується в Уряд Російської Федерації. На місцевому рівні замість рад починають функціонувати збори представників, думи (у тому числі Московська міська і обласна), муніципальні комітети. Виникають інститути глав адміністрації, мерів, старост і т. ін.

Нова Конституція Російської Федерації була прийнята на загальнодержавному референдумі 12 грудня («за» було подано 58,43% голосів) і введена в дію 25 грудня 1993 р.

Головним завданням законодавців у цей час стало забезпечення ринкових стосунків правовою базою. Тому були видані нові закони про біржу і банкрутство (1992), новий «Арбітражний процесуальний кодекс» (1992), прийнято низку актів з регламентації процесів акціонування, з урегулювання оборотів цінних паперів (1993), розроблено «Програму демонополізації економіки і розвитку конкуренції на ринках» (1994) та ін.

Після відставки Президента Росії Б. Єльцина (1999) і приходу до влади В. Путіна (2000), Російська Федерація поступово почала перетворюватися на державу з авторитарним режимом. Цьому сприяло укріплення особистої влади та посилення пропагандистської системи впливу на населення. Після двох внутрішніх Чеченських війн (1994-1996 та 1999-2009 рр.), Російська Федерація переходить до зовнішньої агресивної політики: здійснюється пряма військова агресія стосовно Грузії (2008) та України (2014).

Питання для самоконтролю

1. Державний устрій і політична система Росії після жовтневого перевороту 1917 р.
2. Основні принципи правової політики радянської влади в перші роки її існування.
3. Конституція Росії 1918 р.
4. Розпад СРСР і утворення СНД.
5. Реорганізація державної влади в Росії в 1990-х рр.
6. Законодавство Росії в 1990-х рр.

Рекомендована література

1. *Баглай В.* Конституционное право Российской Федерации. – М., 1999. – 2-е изд.
2. *Варламова Н.* Конституционный процесс в России (1990-1993). – М., 1998.
3. *Вітенко М.* Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів. – Івано-Франківськ, 2013.
4. *Денисов С.* Реальное государственное право современной России. – Т. 1-3. – Екатеринбург, 2015-2017.
5. *История государства и права СССР / Под ред. О. Чистякова, Ю. Кукушкина.* – М., 1985. – Ч. 2.
6. *Колюшин Е.* Конституционное (государственное) право России. – М., 1999.

7. *Кузнецов Е.* Из истории создания института Президента СССР // Государство и право. – 1996. – № 5.
8. *Лукьянова Е.* Значение Конституции СССР 1977 г. в развитии источников российского государственного права // Государство и право. – 2001. – № 4.
9. *Мартышин О.* Российская Конституция 1993 г. и становление новой политической системы // Государство и право. – 1994. – № 10.
10. *Ноздрачев А.* Основные характеристики исполнительной власти по Конституции Российской Федерации 1993 г. // Государство и право. – 1996. – № 1.
11. *Орлова Т.* Росія: вчора, сьогодні, завтра? – К., 2016.
12. *Портнов В., Славин М.* Становление и развитие конституционного законодательства России. 1917-1920 г.– М., 1987.
13. *Привалова С.* Конституционно-правовая реформа в современной России // Государство и право. – 2000. – № 5.
14. *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора. – К., 2016.
15. *Хрисанфов В.* История государства и права России. 1917-1999 гг. – СПб., 1999.
16. *Шейнис В.* Тернистый путь Российской Конституции // Государство и право. – 1997. – № 12.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Генеральні штати як станово-представницький орган існували:
 - а) у Франції,
 - б) у Німеччині,
 - в) у США.
2. «Декларація прав людини і громадянина» (1789) була прийнята:
 - а) у США,
 - б) у Великобританії,
 - в) у Франції.
3. Реформою Клісфена (509 р. до н.е.) в Афінах було введено:
 - а) заборону на продаж громадян у рабство,
 - б) поділ населення за майновим цензом,
 - в) територіальний поділ населення.
4. Парламент було створено в Англії:
 - а) 1215 р.,
 - б) 1258 р.,
 - в) 1265 р.
5. Клієнти як особлива форма соціальних відносин вперше виникли:
 - а) у Стародавньому Римі,
 - б) у Франкській державі,
 - в) в ранньосередньовічній Франції.
6. Пам'яткою права стародавніх франків є:
 - а) Кароліна,
 - б) Рипуарська правда,
 - в) Салічна правда.
7. Закони Хаммурапі було складено в II тис. до н.е.:
 - а) у Стародавній Ассирії,
 - б) у Стародавньому Вавилоні,
 - в) у Стародавньому Єгипті.

8. Держава майя за формою свого устрою була:
- а) централізованою імперією,
 - б) ранньоробовласницькою республікою,
 - в) конфедерацією.
9. Перші кодифікації права в Німеччині («Швабське» і «Саксонське зерцало») відбулися в:
- а) XIII ст.,
 - б) XIV ст.,
 - в) XV ст.
10. Судову владу на місцях в Арабському халіфаті здійснював:
- а) кадї,
 - б) імам,
 - в) емір.
11. У XIX ст. Франція стала конституційною монархією:
- а) за Конституцією 1799 р.,
 - б) за Хартією 1814 р.,
 - в) за Конституцією 1848 р.
12. Паризька Комуна в «Декларації до французького народу» (19 квітня 1871 р.) проголосила Францію за державним устроєм:
- а) федерацією союзних муніципалітетів,
 - б) федерацією кантонів,
 - в) федерацією департаментів і округів.
13. Єдину правову систему для всієї Німеччини було введено:
- а) 1848 р.,
 - б) 1878 р.,
 - в) 1900 р.
14. Перший цикл поправок (Білль про права) до Конституції США був прийнятий:
- а) 1791 р.,
 - б) 1791-1798 рр.,
 - в) 1798 р.

15. За Конституцією Японії 1889 р. главою держави визнавався:
- а) сьогун,
 - б) міністр-президент,
 - в) імператор.
16. У період Республіки в Стародавньому Римі центральними органами влади були:
- а) виборні службові особи,
 - б) народні збори, сенат,
 - в) диктатори.
17. Особливість абсолютистської монархії в Англії проявилася:
- а) у підпорядкуванні церкви державі,
 - б) у збереженні станово-представницького органу,
 - в) у створенні Таємної ради.
18. В Англії судовий звичай (прецедент) став обов'язковим:
- а) з XV ст.,
 - б) з XVI ст.,
 - в) з XVII ст.
19. У Росії кріпацтво було остаточно введено:
- а) Судебником 1497 р.,
 - б) Соборним Уложенням 1649 р.,
 - в) Жалуванною грамотою дворянству 1785 р.
20. Процес утворення політичних партій у Великобританії розпочався після виборчої реформи:
- а) 1832 р.,
 - б) 1867 р.,
 - в) 1885 р.
21. Суд присяжних уперше був уведений у XII ст.:
- а) в Англії,
 - б) у Франції,
 - в) у Шотландії.

22. Головний законодавчий орган Федеративної Республіки Німеччини за Конституцією 1949 р.:
- а) рейхстаг,
 - б) бундесрат,
 - в) бундестаг.
23. Головне джерело доказів за Законами Ману:
- а) клятва,
 - б) показання свідків,
 - в) судові випробування (ордалії).
24. Королівство франків адміністративно-територіально поділялося на:
- а) «березневі» і «травневі поля»,
 - б) графства і сотні,
 - в) сенешальства і бальяжі.
25. Найдавнішою кодифікацією римського права є:
- а) Закони XII таблиць,
 - б) «Вічний едикт» Сальвія Юліана,
 - в) Кодекс Феодосія.
26. Принцип таліона – це:
- а) видача злочинця,
 - б) право довічного користування чужим майном,
 - в) обмежена кровна помста («око за око»).
27. У середньовіччі суди формально вважалися відокремленими від державної влади:
- а) у Китаї,
 - б) в Арабському халіфаті,
 - в) у Візантії.
28. У державах Стародавнього Сходу міське самоврядування існувало:
- а) в Індії,
 - б) в Єгипті,
 - в) у Вавилоні.

29. У Стародавньому Китаї розвиток права відбувався під впливом:
- а) права Японії,
 - б) релігійних приписів,
 - в) деспотії.
30. Поліс у Давній Греції – це:
- а) місто-держава,
 - б) вищий судовий орган,
 - в) місце збору для голосування.
31. Тиранія в Греції вплинула на розвиток:
- а) демократії,
 - б) теократії,
 - в) аристократії.
32. Найтяжчий злочин на Стародавньому Сході – це:
- а) вбивство,
 - б) подружня зрада,
 - в) замах на монарха.
33. Абсолютна монархія в Стародавньому Римі:
- а) принципат,
 - б) колонат,
 - в) домініат.
34. Принцепс у Стародавньому Римі:
- а) перший сенатор,
 - б) перший диктатор,
 - в) перший понтифік.
35. В основі концепції природного права лежить:
- а) звичаєве право,
 - б) право народів,
 - в) загальне право.
36. Романо-германська правова система сформувалась:
- а) XI-XII ст.,
 - б) XII-XIII ст.,
 - в) XIII-XIV ст.

37. Особливість судового процесу в Арабському халіфаті:
- а) безперервність,
 - б) жертвоприношення,
 - в) негайне виконання вироку.
38. Унаслідок «реставрації Мейдзі» в Японії встановилася:
- а) конституційна монархія,
 - б) абсолютна монархія,
 - в) дуалістична монархія.
39. Гоміньдан у Китаї – це:
- а) Національна партія,
 - б) Національний парламент,
 - в) Національний рух.
40. Конституційна монархія в Росії існувала:
- а) 1905-1917 рр.,
 - б) 1917 р.,
 - в) 1861-1917 рр.
41. Президентська республіка у Франції була встановлена:
- а) 1946 р.,
 - б) 1958 р.,
 - в) 1965 р.
42. Домініон – це:
- а) найвища посадова особа в колонії Великобританії,
 - б) адміністративний округ Великобританії,
 - в) колонія Великобританії.
43. Югославія стала конституційною монархією:
- а) 1918 р.,
 - б) 1921 р.,
 - в) 1929 р.
44. Скупщина – це:
- а) парламент Югославії,
 - б) родова община Сербії,
 - в) столиця Сербії.

45. Розвиток державного устрою в період феодалізму шляхом «дворянської демократії» відбувався:
- а) у Чехії і Польщі,
 - б) у Німеччині і Франції,
 - в) у Росії і Англії.
46. У 1653 р. Олівер Кромвель конституційно закріпив:
- а) права громадян,
 - б) особисту диктатуру,
 - в) порядок спадкування трону.
47. Гарантії недоторканності громадян в Англії законодавчо закріплені в таких документах:
- а) «Засіб управління» 1653 р.,
 - б) Habeas Corpus Act 1679 р.,
 - в) Білль про права 1689 р.
48. У середньовічній Німеччині офіційним джерелом цивільного права було:
- а) магдебурзьке право,
 - б) звичайне право,
 - в) римське право.
49. Нова Конституція Російської Федерації з'явилася:
- а) 1991 р.,
 - б) 1993 р.,
 - в) 1996 р.
50. Особливість розвитку права в середньовічних державах Судану:
- а) дуалізм звичаю і шариату,
 - б) застосування тортур і ордалій,
 - в) здійснення судочинства правителем.

ІЗ ІСТОРІЇ ПОКАРАНЬ І СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ (МІНІ-ПРАКТИКУМ)

Практикум 1.

16. Тогда пришли две женщины блудницы к царю, и стали пред ним.

17. И сказала одна женщина: о, господин мой! я и эта женщина живем в одном доме; и я родила при ней в этом доме.

18. На третий день после того, как я родила, родила и эта женщина; и были мы вместе, и в доме никого постороннего с нами не было; только мы две были в доме.

19. И умер сын этой женщины ночью, ибо она заспала его.

20. И встала она ночью, и взяла сына моего от меня, когда я, раба твоя, спала, и положила его к своей груди, а своего мертвого сына положила к моей груди.

21. Утром я встала, чтобы покормить сына моего, и вот, он был мертвый; а когда я всмотрелась в него утром, то это был не мой сын, которого я родила.

22. И сказала другая женщина: нет, мой сын живой, а твой сын мертвый. А та говорила ей: нет, твой сын мертвый, а мой живой. И говорили они так пред царем.

23. И сказал царь: эта говорит: мой сын живой, а твой сын мертвый; а та говорит: нет, твой сын мертвый, а мой сын живой.

24. И сказал царь: подайте мне меч. И принесли меч к царю.

25. И сказал царь: рассеките живое дитя надвое и отдайте половину одной и половину другой.

26. И отвечала та женщина, которой сын был живой, царю, ибо взволновалась вся внутренность ее от жалости к сыну своему: о, господин мой! отдайте ей этого ребенка живого и не умерщвляйте его. А другая говорила: пусть же не будет ни мне, ни тебе, рубите.

27. И отвечал царь и сказал: отдайте этой живое дитя, и не умерщвляйте его: она – его мать.

28. И услышал весь Израиль о суде, как рассудил царь; и стали бояться царя, ибо увидели, что мудрость Божия в нем, чтобы производить суд.

(Библия. 3 Цар. 3: 16-27)

Питання: В чому виражалися судові функції монарха в країнах Стародавнього Сходу?

Практикум 2.

Существует рассказ о том, как Учитель Кун решал тяжбу между неким отцом и сыном. Он долго держал и того, и другого в тюрьме, не вынося приговора. В конце концов отец отказался от обвинений, выдвинутых им против сына, и Конфуций отпустил их обоих домой. Некий вельможа выразил недовольство тем, что Конфуций прекратил эту тяжбу, никого не наказав.

В ответ Конфуций объяснил свой поступок в следующих словах:

«Когда правитель не следует праведному Пути, а предаёт казни своих подданных за беспутное поведение, он сам поступает несправедливо. Вершить суд, не побуждая людей быть почтительными к родителям, – значит карать невинных. Ибо сначала нужно научить людей, а потом судить их».

(Малявин В. Конфуций. М., 1992. С. 224)

Питання: В чому проявлялося співвідношення моралі, права і релігії у Стародавньому Китаї? Чи завжди воно існувало і в яких формах?

Практикум 3.

Ранее в Афинах приговоренного к смерти сбрасывали со скалы. Но с прогрессом нравов и, видимо, с увеличением числа смертных приговоров цивилизовалась и процедура их исполнения. Во времена Сократа приговоренный к смерти в назначенное время выпивал чашу растертой ядовитой цикуты (болиголова).

Когда принесли цикуту, Сократ мысленно совершив возлияние богам за удачное переселение души в иной мир, спокойно и легко выпил чашу до дна. Друзья его заплакали, но Сократ попросил их успокоиться, напомнив, что умирать должно в благоговейном молчании.

Он еще немного походил, а когда отяжелели ноги, лег на тюремный топчан и закутался. Затем, раскрывшись, сказал: «Критон, мы должны Асклепию петуха. Так от дайте же, не забудьте». Это были последние слова Сократа. Жертвоприношение петуха сыну Аполлона Асклепию, богу врачевания, обычно полагалось за выздоровление. Сократ же имел в виду выздоровление своей души и ее освобождение от брэнного тела.

(Нерсесянц В. Сократ. М., 1984. С. 119)

Питання: В чому проявлялась висока правова культура жителів Афінської держави? Як розумів право філософ Сократ?

Практикум 4.

Сам он (Октавиан Август. – Л.В.) правил суд с большим усердием, иногда даже ночью; если же бывал болен – то с носилок, которые ставили возле судейских мест, или даже дома, лежа в постели. При судопроизводстве он обнаруживал не только высокую тщательность, но и мягкость: например, желая спасти одного несомненного отцеубийцу от мешка и утопления – а такая казнь назначалась только признавшимся,- он, говорят, обратился к нему так: «Значит, ты не убивал своего отца?» А когда разбирались подлог завещания, и все, приложившие к нему руку, подлежали наказанию по Корнелиеву закону (Для рабів – смерть, для вільних – заслання. – Л.В.), он велел раздать судьям для голосования, кроме двух обычных табличек, оправдательной и обвинительной, еще и третью, объявлявшую прощение тем, кто дал свою подпись по наущению или по недомыслию.

Он пересмотрел старые законы и ввел некоторые новые: например о роскоши, о прелюбодеянии и разврате, о подкупе, о порядке брака для всех сословий.

(Светоний Г.Т. Жизнь двенадцати цезарей. М., 1991. С. 68-69)

Питання: Яку роль відігравав принцепс Римської імперії у розвитку римського права і функціонуванні правової системи?

Практикум 5.

Когда Хильдерик был королем над франками (Впродовж 457-481 рр. – Л.В.), он, отличаясь чрезмерной распущенностью, начал развращать их дочерей. Это вызвало ярость франков, и они лишили его королевской власти. Узнав о том, что они хотят еще и убить его, он отправился в Тюрингию.

(Турский Г. История франков. М., 1987. С. 47)

Питання: В чому суть королівської влади у франків в період переходу від військової демократії до одноосібної ранньофеодальної монархії?

Практикум 6.

К кадию пришли два человека с тяжбой: один из них предъявил другому иск об уплате долга.

- Кто твой свидетель? – спросил истца кадий.

- Мой свидетель – бог.

Присутствовавший при этом Маулана Кутбаддин воскликнул:

- Ссылайся на такого свидетеля, которого признает кадий!

(Персидские анекдоты. М., 1963. С. 54)

Питання: Яка роль кадї у суспільному житті мусульманського світу?

Практикум 7.

...самый знаменитый судебный процесс века происходил во французском городе Руане в начале 1431 г. Судили народную героиню Жанну д'Арк.

Суд открыл заседания 9 января 1431 г. В инквизиционных процессах подсудимому запрещалось иметь адвоката.

...Обвинения против нее были сведены – уже в ходе процесса – в 12 статей, одобренных Парижским университетом; среди них фигурировали притязания на беседы со святыми и ангелами, фальшивые пророчества, еретические утверждения, согласно которым она считала себя обязанной подчиняться только богу, а не церкви, ношение мужской одежды и так далее – вплоть до неповиновения воле родителей. Однако – не было никаких доказательств...

Процесс длился несколько месяцев. С 21 февраля по 27 марта происходил предварительный допрос подсудимой, потом главные судебные заседания. Так продолжалось до 24 мая 1431 г.

В тюрьме с помощью обмана узницу побудили снова надеть мужское платье, которое она обязалась не носить. Вдобавок она взяла назад свое отречение от посещавших ее «видений». Доказательство, что осужденная – нераскаившаяся еретичка, было теперь налицо.

29 мая происходит новое заседание суда, по существу новый процесс, и на этот раз очень короткий, и Жанну, как впавшую в прежний грех, присуждают к передаче в руки светских властей, иначе говоря к сожжению на костре. 30 мая 1431 г. Приговор был приведен в исполнение в присутствии большого отряда английских воинов и толпы жителей Руана. Впоследствии очевидцы утверждали, что при осуждении и при казни не были соблюдены законные формальности.

(Черняк Е. Судебная петля. М., 1991. С. 14-17)

Питання: Які особливості і принципи діяльності інквізиційного суду? Яке місце займав інквізиційний суд у середньовічній правовій системі?

Практикум 8.

...Животное, причинившее ущерб человеку или его имуществу, могло быть подвергнуто судебному преследованию и осуждено с соблюдением всех юридических форм. Против животного вчиняли иск и выдвигали обвинение, для его защиты назначался адвокат, велся судебный протокол; завершался процесс вынесением приговора. Не лишне подчеркнуть: «темные» первые столетия Средневековья не знали подобных процессов, поражающих современный ум своею дикой странностью и чуждостью, – впервые они зафиксированы в XIII в., продолжались же они вплоть до XVII в., но окончательно прекратились лишь в минувшем столетии. Их родиной считают Бургундию, чаще всего они происходили в Швейцарии и Франции, хотя имели место и в Германии, Испании, Англии и Нидерландах. Основой для возбуждения иска

против неразумной твари служил ветхозаветный принцип, согласно которому животное, умертвившее человека или явившееся объектом скотоложства, подлежит смерти. Светские власти проводили судебные дела против отдельных животных, приговаривая их за содеянные ими преступления к разным видам казней и в отдельных случаях к тюремному заключению (таков арест собаки в Австрии в XVII в.). Хотя видный французский феодальный юрист второй половины XIII в. Бомануар оспаривал правомерность этих процессов, поскольку их возбуждали против тварей, которые не в состоянии уразуметь смысл налагаемых на них наказаний, процессы продолжались. Верх взяла иная, не «ученая» логика.

В отличие от светских властей, вчинявших иски отдельным особям, церковь возбуждала процессы только в связи с бедствиями, которые были вызваны теми или иными сообществами вредителей – грызунов, насекомых, птиц, личинок, улиток. Потерпевшая ущерб от этих существ община назначала представителя, который, явившись в места их обитания, вызывал преступников в суд, угрожая им отлучением в случае неявки. После этого судья повелевал этим существам, опять-таки под угрозой божьего проклятия, в трехдневный срок покинуть данную местность. Это требование повторялось троекратно. Если звери подчинялись, возносилась благодарственная молитва, в противном случае процесс продолжался и следовал приговор – проклятие зверям или насекомым, – после чего торжественное шествие с крестом, знаменами и свечами отправлялось на виноградники и поля, опрыскивая их святой водой.

(Гуревич А. Средневековый мир:
культура безмолвствующего большинства.
М., 1990. С. 291-292)

Питання: Який зв'язок у Середньовіччі існував між релігійними уявленнями та судовими процесами?

Практикум 9.

Дело де Риньи – генерала французского колониального корпуса, направленного в Африку для «покорения» Туниса, чрезвычайно простое по своей фабуле. Подсудимому приписывалось обвинение в оскорблении маршала Клозеля – командира колониального корпуса, в котором проходил службу де Риньи. Однако это дело получило в свое время исключительно большой политический резонанс и вызвало оживленные дебаты в политических кругах и общественных объединениях. Процесс генерала де Риньи явился отражением ожесточенной политической борьбы, которая велась в течение ряда лет между различными политическими и военными группировками. В процессе де Риньи, как в зеркале, нашли также отражение резкие противоречия, существовавшие в армейских кругах Франции, одни из которых представляли собой сторонников политической реакции и открытого милитаризма, другие – активно противодействовали этой политике. Оправдание генерала де Риньи военным судом явилось хотя и временной и незначительной, но все же своеобразной победой сторонников второго направления над силами реакции и войны.

Процесс де Риньи слушался специальным присутствием военного суда в Марселе 1 июля 1837 г.

(Судебные ораторы Франции XIX века. М., 1959. С. 317-318)

Питання: Який зв'язок існував між політикою і судочинством у Франції в XIX ст.?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Айлью – рід у інків.

Апела – народні збори у Спарті.

Апо – вища державна посадова особа в імперії інків.

Ареопаг (грецьк. Ἀρείος πάγος) – вища державна рада в Афінах.

Архонт (грецьк. ἄρχοντες) – вища посадова особа в містах-державах Стародавньої Греції.

Асизи – в деяких країнах середньовічної Західної Європи постанови і розпорядження вищих посадових осіб.

Атімія – позбавлення політичний і громадянських прав або майна в Афінах.

Акаїд – догматичні норми у мусульманському праві.

Ах кін май – верховний жрець у майя.

Ахлак – етичні норми у мусульманському праві.

Ах нат бе – судовий виконавець у майя.

Бакуфу – центральний уряд у феодалній Японії при сьогуні.

Басилей – племінний вождь у ахейських племен, іноді – управитель поселення; другий архонт в Афінах, котрий здійснював жрецькі функції.

Батаб – посадова особа у майя, котрій належала вся місцева влада.

Бей – представник феодалної знаті на Близькому і Середньому Сході.

Бенефіції – надання в середньовіччі земельних володінь за військову чи державну службу.

«Березневі поля» – загальновійськові збори ополчення у франків, на яких вирішувалися найважливіші державні питання.

Білль – проект закону або законодавчий акт в країнах англосаксонської системи права.

Боярська дума – дорадчий орган при царі у феодалній Росії.

Буле (рада п'ятисот) – робочий орган народних зборів в Афінах.

Бундесрат – верхня палата парламенту Німеччини у XIX-XX ст.

Бундестаг – нижня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини.

Ван – одноособовий правитель у Стародавньому Китаї.

Ванакт – одноосібний правитель в ахейських державах.

Варварські правди – пам'ятки права у ранньофеодальних народів Європи (напр., Салічна правда, Баварська, Алеманська, Саксонська, Руська та ін.).

Варна – особливий соціальний стан у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри); на рубежі н.е. перетворюється в касту.

Васалітет – система особистої залежності в середовищі феодального стану.

Вергельд – грошове відшкодування за вбивство людини в ранньосередньовічних варварських державах.

Віги – опозиція до короля Англії, у ХІХ ст. оформилася в партію лібералів.

Візир - головний помічник правителя в мусульманських країнах.

Воєвода – військова і державна посадова особа у феодальній Росії.

Волость – адміністративно-територіальна одиниця Росії.

Вотчина – вид феодального землеволодіння, пов'язаний із здійсненням широких юридичних прав.

Гелієя – вищий судовий орган в Афінах.

Генеральні штати – середньовічний станово-представницький орган Франції у ХІV-ХVІІІ ст.

Геронти – рада старійшин у Стародавній Греції.

Герусія – рада старійшин у Спарті.

Геомори – соціальний стан землеробів в Афінах.

Гоміньдан – політична партія в Китаї у 1912-1949 рр.

Граф – першопочатково королівський урядовець в середньовічних країнах Західної Європи, пізніше – спадковий титул.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця Росії у ХVІІІ – на поч. ХХІ ст.

Дадзьокан – державна рада при імператорі феодальної Японії.

Дамос, демос – община у давніх ахейців і Стародавній Греції.

Даса – раб у Стародавній Індії.

Деміурги – соціальний стан ремісників в Афінах.

Директорія – колегіальний орган управління Франції 1795-1799 рр.

Дуга – головний радник правителя феодальної держави Гана.

Джаті (чаті) – головний помічник правителя у Стародавньому Єгипті.

Диван – державне відомство в мусульманських країнах.

Доелой, дулой – раб в ахейській державі.

Домінат – період абсолютної монархії в Римській імперії.

Домініон – самоврядна територія Британської імперії, після 1947 р. – член британської Співдружності Націй.

Дяк – службова особа в органах управління феодальної Росії.

Евпатриди – знать в Афінах.

Еклесія – народні збори в Афінах.

Епарх – управляючий столицею у Візантії.

Епонім – перший архонт в Афінах.

Еялет – адміністративно-територіальна одиниця Османської імперії, на чолі якої стояв бейлербей або паша.

Жупа – союз родів (общин) у раньофеодальній Сербії.

Закони XII таблиць – перша кодифікація римського права, здійснена у 451-450 рр. до н.е.

Закони Ману – звід законів Стародавньої Індії, створений у II ст. до н.е. – I ст. н.е.

Закони Хаммурапі – звід законів Стародавнього Вавілону, створений у 1792 – 1750 рр. до н.е.

Звичаєве право – сукупність правил і норм неписаного права, що є обов'язковими до виконання.

Звід Юстиніана I – пам'ятка цивільного римського і візантійського права, складена у VI ст.

Земський собор – станово-представницький орган Росії у XVI-XVII ст.

«Зоряна палата» – найвищий трибунал у політичних і релігійних справах Англії в XV-XVII ст.

Ібадат – релігійні норми у мусульманському праві.

Ілоти – раби в Спарті.

Ільк – правовий режим майна, котре надавалося за службу в армії на Сході.

Імамат – політична і духовна влада у мусульманській общині.

Імператор – глава держави в деяких монархічних країнах.

Іслам – релігійно-філософське вчення, що виникло в арабському світі на поч.

VI ст., засновником якого був пророк Мухаммед.

Каді – суддя у мусульманському світі.

Кадіаскер – військовий суддя в Османській імперії.

Кайзер – глава держави у Німеччині до 1918 р.

Кальпуллі – община, найнижчий рівень управління у ацтеків.

Канун-наме – збір законів в Османській імперії.

Канцлер – 1) посадова особа-секретар у феодальних державах Європи;

2) найвищий цивільний чин в Росії у 1722-1917 рр.; 3) глава уряду.

«Кароліна» – пам'ятка кримінального права Німеччини, складена у 1532 р.;

відрізнялася жорстокістю покарань.

Каста – замкнена суспільна група, що визначається належністю до певної професії.

Каудильйо – глава держави в країнах Латинської Америки XIX-XX ст.

Квестор – радник імператора Візантії з юридичних питань.

Кекемена – общинна земля в ахейських державах.

Клієнти, клієнтела (лат. clientela) – негромадяни Риму, залежні від свої патронів, форма васалітету.

Кодекси Наполеона – пам'ятка права Франції 1804-1810 рр.

Колегія ефорів – найвищий колегіальний орган у Спарті, котрому належала фактична влада в державі.

Колегія курфюрстів – складова частина рейхстагу Священної Римської імперії, котрій належала фактична влада в державі.

Колегія понтифіків – найвищий релігійний орган у Римі, виконував деякі судові функції.

Колегія стратегів – військовий орган в Афінах.

Колон (лат. colonus) – селянин-орендатор землі у Римі.

Колонія – 1) поселення на чужій території; 2) територія, підвладна іноземній державі.

Комісаріат – орган центрального управління в радянській Росії та СРСР у 1917-1946 рр.

Коміції – народні збори у Римі.

Конвент – представницьке законодавче зібрання у Франції 1792-1795 рр.

Конгрес – законодавчий орган США.

Консистерій – дорадчий орган управління при імператорі Візантії.

Консіліум – державна рада у Римі, що діяла при принцепсі.

Конституція (лат. constitutio) – 1) акт, виданий імператором, принцепсом у Римі; 2) Основний закон держави.

Консул – 1) найвища посадова особа в республіканському Римі; 2) глава виконавчої влади у Франції 1799-1804 рр.

Контрасигнатура – скріплення акту глави держави підписом прем'єр-міністра або міністра.

Коран – священна книга мусульман, в якій містяться норми шариату.

Коретер – намісник округу в ахейській державі.

Кормління – спосіб утримування державних посадових осіб у феодальній Росії за рахунок місцевого населення.

Король – глава держави в країнах з монархічною формою правління.

Конфуціанство – напрям у філософії Стародавнього Китаю, створений у VI ст. до н.е. мислителем Кун-Цзи; його основи викладені у книзі «Лунь юй».

Курака – староста, найнижчий рівень влади в імперії інків.

Курія – рада знаті.

Лавагет – воєначальник в ахейській державі.

Ландтаг – місцевий станово-представницький орган в Німеччині в середньовіччя.

Легізм – напрям у філософії Стародавнього Китаю, створений у IV ст. до н.е.; його основи викладені у книзі «Шан цзюнь шу»

Лі – релігійно-етичні правила у Стародавньому Китаї.

Лін – адміністративно-правові норми Стародавнього Китаю.

Логотесії – державні органи у Візантії, що виконували функції міністерств.

Логофет – вища державна посадова особа у Візантії.

Лорд-протектор – глава держави в республіканській Англії 1649-1660 рр.

Лугаль – одноосібний правитель у Стародавньому Вавілоні.

Люй – кримінально-правові норми Стародавнього Китаю.

Магістр оффіцій – начальник палацу і всіх державних служб у Візантії.

Магістрати – державні службовці у Римі, що здійснювали виконавчу владу.

Майордом – управитель королівського палацу в середньовіччі.

Манципація – обряд строго встановленої форми для набуття права власності за римським правом.

Метеки – вихідці з неафінських общин, котрі проживали в Афінах.

Муамалат – цивільне право в шаріаті.

Муфтій – мусульманський богослов-правознавець; головний муфтій – голова мусульманського духовенства.

«Habeas Corpus Act» – конституційний акт Англії, виданий у 1679 р., яким були закріплені особисті гарантії недоторканності громадян.

Несуге негест – правитель у державі Аксум.

Ном – грецька назва (νόμος) адміністративно-територіальної одиниці Стародавнього Єгипту.

Нубанда – головний помічник правителя у Стародавньому Вавілоні.

Ордалії – «суд божий»; вирішення судової суперечки за допомогою специфічних умов (випробування вогнем, поєдинок тощо).

Ордонанс – королівський указ у Франції та Англії в період феодалізму.

Остракізм (грецьк. ὄστρακον) – процедура голосування в Афінах з метою вигнання з міста небезпечного державного і політичного діяча.

Паризький парламент – королівський суд у Франції в середньовіччі.

Парішад – рада знаді у Стародавній Індії.

Парламент – вищий представницький орган в державі.

Періеки – громадяни Спарти, що не мали політичних прав.

Піллі – аристократія у ацтеків.

Плебеї – соціальний стан у Римі, що сформувався з жителів навколоримських общин, і був позбавлений політичних прав.

Полемарх – третій архонт в Афінах, котрий здійснював військові функції.

Поліс (грецьк. πόλις) – місто-держава у Стародавній Греції.

Право народів (лат. jus gentium) – одне з джерел римського права, на основі якого регулювалися стосунки між римлянами і іноземцями.

Преторське право – одне з джерел права у Римі, що сформувалося внаслідок діяльності преторів – державних посадових осіб, наділених судовими і адміністративними повноваженнями.

Префект (лат. praefectus) – державна посадова особа у Римі.

Префект преторію – начальник гвардії в імперському Римі.

Префект Риму – державна посадова особа, що здійснювала загальне управління містом Рим.

Приказ – орган центрального управління у феодальній Росії.

Принцепс – перший сенатор в Римській імперії періоду принципату, найвища посадова особа.

Принципат – період обмеженої монархії в Римській імперії.

Принцип таліона (від лат. talio, talionis – помста) – спосіб покарання за принципом «око за око, зуб за зуб».

Раби – найбезправніший суспільний прошарок населення.

Рабство – право власності на людину.

Рада народних комісарів – вищий виконавчий орган влади СРСР у 1917-1946 рр.

Рада нотаблів – дорадчий орган при королі Франції, що прийшов на зміну Генеральним штатам у XVII ст.

Раджа – одноосібний правитель у Стародавній Індії.

Раджа-сабхі – представницький орган у Стародавній Індії.

Раїс – міський голова в мусульманських країнах.

Революція – зміна або спроба зміни існуючого суспільно-політичного ладу радикальними способами.

Рейхстаг – станово-представницький орган Німеччини в середньовіччі, установчі збори в XIX ст., нижня палата парламенту у XX ст.

Рецепція – запозичення права.

Салічна правда (Lex Salica) – пам'ятка права франків, створена на поч. VI ст.

Самураї – дворянський стан феодальної Японії.

Сапа-інка – глава держави в імперії інків з необмеженою владою.

Сейм – станово-представницький орган у феодальних Чехії і Польщі.

Секкан – регент-канцлер ранньофеодальної Японії, в руках якого зосереджувалась значна частина влади.

Сенат – 1) найвищий колегіальний державний орган влади у Римі і Візантії, що формувався із аристократії; 2) найвищий колегіальний орган управління при імператорі Росії в 1711-1917 рр.; 3) верхня палата парламенту.

Сенатус-консульт – рішення римського Сенату.

Сіуакоатль - головний помічник правителя у ацтеків.

Скотленд-Ярд – лондонська кримінальна поліція, створена у 1829 р.

Скупщина – парламент в Югославії.

«Соборне Уложення» – пам'ятка права феодальної Росії, створена у 1649 р.

Спартіати – повноправні громадяни Спарти.

Стратіг – головна посадова особа у фемі Візантії, здійснював адміністративні, військові, фінансові і судові функції.

Стратіоти – селяни у Візантії, котрі здійснювали військову службу і за це звільнялися від податків і повинностей.

Суд присяжних – судовий орган, в діяльності котрого народ бере безпосередню участь.

Судебники – пам'ятки права у феодальній Росії; створювалися у 1497, 1550 і 1589 рр.

Суйюс – адміністративно-територіальна одиниця в імперії інків.

Султан – глава держави в деяких мусульманських країнах.

Сунна – друге джерело мусульманського права (після Корану), створене на основі переказів про життя пророка Мухаммеда.

Східна деспотія (від грецьк. δεσπότης) – вид необмеженої монархії, що панував у країнах Стародавнього Сходу.

Сян – головний помічник правителя у Стародавньому Китаї.

Сьогун – головнокомандуючий в Японії, котрому належала реальна влада в державі з 1192 по 1868 рр.

«Тайхо Йоро рьо» – пам'ятка права феодальної Японії, створена у 702-718 рр.

Теменас – державна земля в ахейських державах.

Тенно – імператор Японії.

Тиранія – узурпація влади в руках однієї особи.

Тлатлакотін – раб у ацтеків.

Тлатоані – глава держави у ацтеків.

Торі – прибічники короля Англії, у ХІХ ст. оформилися в партію консерваторів.

«Травневі поля» – збори знаті у франків, котрі замінили «березневі поля».

Тунка – правитель у феодальній державі Гана.

Турма – військовий округ у Візантії.

Укубай – кримінальне право в шаріаті.

Фараон – одноосібний правитель у Стародавньому Єгипті.

Фірман – указ, розпорядження глави держави у мусульманських країнах.

Фем – адміністративно-територіальна одиниця у Візантії.

Фесмофети – архонти в Афінах, котрі виконували, в основному, судові функції.

Хакім – спеціальні чиновники для управління містами в мусульманських країнах.

Халач вінік – глава держави у майя.

Халіф – глава держави в мусульманських країнах.

Халіфат – теократична монархія у мусульманському світі.

Хартія (від грецьк. χάρτης) – 1) в середньовіччі документ, що засвідчує права чи привілеї; 2) документ чи декларація політичного характеру.

Хунта – військова організація чи союз, що приходить до влади в країнах Латинської Америки.

Цар – глава держави в Росії з 1547 р., з 1721 р.- імператор.

Шаріат або фікх – мусульманське право.

Шейх-уль-іслам – верховний суддя в Османській імперії.

Шефен – член суду в деяких європейських державах в середньовіччі.

Штат – адміністративно-територіальна самоврядна одиниця у федерації.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

(до всього курсу)

1. *Авраменко Л.* Історико-правовий термінологічний словник: зарубіжні країни. – Х., 1998.
2. *Аннерс Э.* История европейского права. – М., 1994.
3. Антология мировой правовой мысли. – Т. 1-5. – М., 1999.
4. Антологія української юридичної думки. – Т. 1-10. – К., 2002-2005.
5. *Бородин О.* Памятники истории права. – М., 2003.
6. *Бостан Л., Бостан С.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 2-е. – К., 2008.
7. Всемирная история / Бадак А., Войнич И. и др. – Т. 1-24. – Минск, 1999-2005.
8. Всемирная история государства и права: Энцикл. словарь / Под ред. А. Крутских. – М., 2001.
9. Всеобщая история государства и права / Под ред. К. Батыра. – 4-е изд. – М., 1995.
10. *Глиняний В.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 5-е. – К., 2005.
11. *Графский В.* Всеобщая история права и государства. – 2-е изд. – М., 2008.
12. *Гринин Л.* Государство и исторический процесс. – М., 2007.
13. *Грубінко А.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Тернопіль, 2014.
14. *Грубінко А., Ухач З.* Історія держави і права зарубіжних країн та римське право (навчально-методичні матеріали). – Тернопіль, 2017.
15. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. – М., 1996.
16. *Дахно І.* Історія держави і права. – К., 2013.
17. *Дудченко О.* Історія держави і права України та зарубіжних країн. – Ніжин, 2011.

18. Енциклопедія історії України / Гол. ред. В. Смолій. – Т. 1-10. – К., 2003-2013.
19. Історія держави і права зарубіжних країн / За ред. Л. Маймескулова. – Х., 2011.
20. Історія держави і права зарубіжних країн. Правові джерела / Упор. Г. Трофанчук. – К., 2008.
21. История государства и права зарубежных стран / Под ред. П. Галанзы. – М., 1963-1969. – Т.1-2.
22. История государства и права зарубежных стран / Под ред. О. Жидкова, Н. Крашенинниковой. – М., 1998. – Ч. 1-2.
23. История Европы / Отв. ред. Е. Голубцова и др. – Т. 1-5. – М., 1988-2000.
24. *Ковалевська О.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2003.
25. *Крестовська Н.* Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. – Х., 2010.
26. *Ластовський В.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2004.
27. *Макарчук В.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 5-е. – К., 2006.
28. *Омельченко І., Сорокін О., Череватий В.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2000.
29. *Орленко В.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 5-е. – К., 2010.
30. *Орлова Т.* Сучасна політична історія країн світу. – 2-е вид. – К.; Ніжин, 2017.
31. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. – К., 2000.
32. *Поликарпова Е., Савельев В.* Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. – М., 1984.
33. *Радзивілл О.* Право народів від неоліту до Нового часу. – Т. 1-2. – К., 2017.
34. *Рубаник В.* Лекції з історії держави і права зарубіжних країн. – Х., 2003.
35. *Рубаник В.* История государства и права зарубежных стран. – СПб., 2011.
36. *Рулан Н.* Историческое введение в право. – М., 2005.

37. *Сажина В.* История государства и права зарубежных стран. – Минск, 2005.
38. Сборник документов по всеобщей истории государства и права. – Л., 1977.
39. *Сопільник Л.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Львів, 2012.
40. *Страхов М.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 2-е. – К., 2003.
41. *Тетарчук І, Дяків Т.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2017.
42. *Тихоненков Д.* Історія держави і права зарубіжних країн. Посібник для підготовки до іспитів. – Х., 2017.
43. *Трофанчук Г.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 2-е. – К., 2013.
44. *Федоров К.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994.
45. *Хома Н.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 3-е. – Львів, 2008.
46. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. В. Гончаренка. – К., 1998. – Т. I-II.
47. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / Укл. О. Козинець. – Чернігів, 2010.
48. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / Сост. В. Сариков. – М., 1996.
49. *Черниловский З.* Всеобщая история государства и права. – М., 1999.
50. *Чуткий А.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Ніжин, 2007.
51. *Шевченко О.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 2-е. – К., 2003.
52. *Шевченко О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія. – К., 1998.
53. *Шигаль Д.* Історія держави і права зарубіжних країн. – Вид. 3-е. – Х., 2012.
54. *Шостенко І, Шостенко О.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2003.
55. Юридична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Шемшученко. – Т. 1-6. – К., 1998 – 2004.

ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ЛАСТОВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Науковий редактор,
О.А. Радзивілл

Упорядник:
В.В. Ластовський

Дизайн обкладинки:

Комп'ютерне забезпечення:

І.В. Кулинич

Підписано до друку 27.11.17
Формат 210x297
Друк офсетний. Наклад 300 прим.
Ум. друк. арк. 7,19. Обл. вид. арк. 8,30
Замовлення № 2941

Видавничий центр КНУКіМ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК №4776 від.09.10.2014